

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ԵՒ «ԱՒԵՏԱՐԵՐ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ»Ը

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

1.

Եթէ Վեր. Տիգրան Խրլորեանի անունը չառնչուիր Աւետարերի՝ առաջին շրջանի՝ 1855—1915 տարածուող ժամանակահատուածի հրատարակութեան՝ անիկա արդարօրէն եւ սերտ կերպով կը կապուի անոր երկրորդ շրջանին՝ 1927—1934ին հետ, երբ Աւետարերը կը ստանայ Նոր Աւետարեր մկրտութիւնը եւ յորջորջումը, եւ աւելի՛ եւս զօրաւոր կերպով կը զօդուի անոր երրորդ շրջանի՝ 1949—1950ի հրատարակութեան հանգրուանին, երբ հեղ մը եւս ծնթարկուելով անուանափոխութեան՝ թերթը կը վերամկրտուի իր առջի անունով ու կ'ընծայուի Աւետարեր՝ բովանդակային եւ հրատարակչական արտայայտութեան հիմնական փոփոխութեամբ, եւ կը դառնայ պարբերագիրք՝ Աւետարեր Մատենաշար անուանումով, թէպէտ եւ ընդհանրապէս Աւետարերի յառաջացումին, բովանդակութեան եւ վերլուծումին հայող հին թէ նոր ո՛չ մէկ ուսումնասիրութիւն կը յիշէ վերջին սա վերամկրտումը: Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը, սակայն, Վերապատուելիին ծննդեան հարիւրամեակին նուիրուած հանդիսութեան մը յայտագիրի տուեալներուն համաձայն՝ «որպէս հայ մամուլի եւ հրատարակչական գործի երախտաւոր» Վեր. Տ.Ճ. Խրլորեան[ը] խմբագրել է Նոր Աւե-

տաքեր (1927—1934) երկշաբաթեայ հանդէսը, Աւետաքեր պարբերականը (1949—1950) եւ բազմաթիւ յօդուածներ է գրել սփիւռքահայ հայատառ եւ անգլիատառ մամուլում²։

Իր կարգին՝ Սուրբոյ Հայ տպարաններու պատմութեան եւ տարած աշխատանքին նուիրուած գործ մը կը յայտնէ տակաւին թէ Նոր Աւետաքերը կրօնական, կրթական եւ գրական երկշաբաթաթերթ մըն էր եւ հրատարակութիւնը՝ Հայ Աւետարանական Միութեան, թէ անիկա լոյս տեսաւ Հալէպի մէջ 1927—1934 թուականներուն՝ արտօնատիրութեամբը Վերկարապետ Յ. Յարութիւնեանի, եւ պատասխանատու տնօրէնութեամբը Տիգրան Ճ. Խրլորեանի, թէ թերթին հրատարակութեան ձեռնարկուելէ տարի մը ետք, 1928ին, «հայերէնին միացած է հայատառ թրքերէն բաժին մըն ալ», եւ թէ թերթին «արտօնատիրոջ մահէն ետք թերթն ալ կը դադրի»³։

Այս տուեալներուն մէջ առկայ քանի մը սխալներուն անհրաժեշտ է սրբազրութիւնը։ Այսպէս՝ Վերապատուելին ոչ թէ «պատասխանատու տնօրէն»ն էր Աւետաքերին՝ այլ՝ պատասխանատու խմբագիրն անոր, եւ ապա՝ ո՛չ թէ հայերէնին եկաւ միանալու թրքերէն բաժին մըն ալ՝ այլ, ընդհակառակը, սկզբնապէս թրքերէնով լոյս ընծայուելու սկսուած հայ աւետարանական այս երկշաբաթաթերթին վրան աւելնալու եկաւ հայերէն բաժին մըն ալ, որ իրականութիւն դարձաւ, ըստ Պատուելիին յետագայ արտայայտութիւններուն, յաղթահարելէ ետք բաւական դժուարութիւններ՝ ներսէն թէ դուրսէն։

Արդարեւ՝ Վերապատուելին ինքն է որ կը գրէ այս ուղղութեամբ, թէ «Սուրբոյ եւ Լիբանանի Աւետ[արանական] Միութիւնը 1924ին, իր առաջին տարեկան ժողովին աւթիւ խորհրդակցութեան նիւթ կ'ընէ հայատառ թրքերէն թերթի մը պէտքը եկեղեցիներուն համար։ ...1926ին, իր երկրորդ տարեկան ժողովին մէջ դարձեալ նկատի կ'առնէ պաշտօնաթերթի մը անհրաժեշտութիւնը։ ...Եւ Միութեան ժողովը մեծամասնութեամբ կ'որոշէ պաշտօնական թերթի մը հրատարակութիւնը, որուն համար կ'ընտրուի հինգ հոգիներոց յանձնախումբ մը... 1927ի գարունը թերթի պատասխանատու խմբագրութեան պաշտօնին կը հրահրուի Տիգրան Խրլորեան[ը], որ նոյն տարին Աթէնքի կրօնական Վարժարանի աստուածաբանական ճիւղէն վկայուելով ամառուան սկիզբը Հալէպ կը հասնի իր գործին սկսելու համար։ ...Թերթը իբր կիսամսեայ եւ Վեր. Կ[արապետ] Յարութիւնեանի արտօնատէրութեամբ եւ «Նոր Աւետաքեր» անունով սկսաւ հրատարակել 1927ի Նոյեմբերի սկիզբը։ 1929ի Յունուարէն սկսեալ թերթը նախ 16 [եւ] ապա 20 մեծադիր եւ երկսիւն էջերով հայերէն եւ նոյն ծաւալով թրքերէն ու նոյն բովանդակութեամբ շարունակեց ամիսը երկու անգամ հրատարակուելի՝ մինչեւ 1934ի ամառը, երբ պատահեցաւ արտօնատէրին ա-

նակնկալ եւ յանկարծակի մահը, եւ թերթը դադրեցաւ»⁵։

Նոր Աւետարեի Երկչարաթաթերթին դադարումը, սակայն, չեղաւ Հե-տեանք այդքան ալ պարզ պատճառներու, թէպէտեւ ինչպէս երէկ՝ այսօր ալ կան բազմաթիւներ, որոնք կամաւոր կերպով մոռացութեան տալով ամէն ինչ՝ բարձրիժող կ'ընեն իրականութիւնները, եւ չեն փորձեր հրապարակ քաշել ժխտական կարգ մը երեւոյթներ, որոնք բաւական խոր կերպով ցնցեցին հայ աւետարանականութեան կեանքը Սուրիոյ մէջ եւ Լիբանանի, եւ փոթորկեցին զայն։ Այսօր փոքր էջք մը երեսունական թուականներու հայ աւետարանական կեանքի զանազան փուլերէն ներս՝ ի յայտ կը բերէ առկայութիւնը շատերու համար անիմանալի, այսուհանդերձ խոր արմատներ ունեցող խմորումներու, որոնց ի՞նչը, ինչո՞ւն եւ ի՞նչպէսը տակաւին չենթարկուեցան որեւէ վերլուծումի եւ քննութեան եւ չստացան վերջնական իրենց դատն ու դատաստանը։ Համայնքային այս խաժամութիւն մէջ է որ այժմ կը տեղադրուին Հալէպի Նահատակաց Եկեղեցիին եւ Սեֆերեանական Եղբայրութեան շարժումները, Այնթապէն Հալէպ փոխադրուած Ուսումնասիրաց Միութեան պառակտումները⁶, Աւետարանական Համայնքի ծոցէն ներս յառաջացումը զանազան խմբաւորումներու, որոնք կ'ուզէին Նոր Աւետարեի տեսնել իրենց խօսնակը միայն, հայ եւ արաբ աւետարանականութեան միաձուլումի փորձերը, որոնց ընդդիմացան մանաւանդ ներկայացուցիչները շարքային հայ աւետարանականութեան, միախոնարական միջամտութիւնները որոնք երկփեղկեցին կրօնական վերնախաւը, եւ տակաւին բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք ուղղակի հակադրուեցան երկչարաթաթերթի «բովանդակութեան, ուղղութեան, հրատապ ընթացիկ հարցերու լուծման ձեւին... [եւ] իրարու հակառակ տեսակէտներ կը ջատագովէին։ [Ապա՝] «թերթս երբեք չկրցաւ ինքնարաւ ըլլալ»⁶, ի՞նչ փոյթ որ անոր սկզբնական վեց հարիւր օրինակի տպաքանակը հասեր էր հազար հարիւրի։ Իրաւ էր, որ այս բոլորին ետին կը կենային ա՛յլ ուժեր, ուրիշ մղումներ, տնտեսական եւ բարոյական տարբեր ընկալումներ եւ շահեր, որոնք զգալի դարձան, ազդեցին եւ արտայայտութիւն գտան Հայ Աւետարանական Համայնքի կեանքի քիչ մը բոլոր արտայայտութիւններէն ներս՝ տեղական թէ՛ արտաքին, հայ աւետարանական թէ՛ օտար ճնշումներու միջոցով եւ կեանքի բոլոր մակարդակներուն վրայ։

Վերապատուելին չխօսեցաւ այս բոլորին մասին, նոյնիսկ երբ գրեց կոթողային իր Ոսկեամատեանը. չգրեցին եւ չխօսեցան հայ աւետարանական պատմագրութեան այլ ներկայացուցիչներ նաեւ։ Սակայն վերապատուելին չկրցաւ դիմադրել փորձութեանը կարգ մը նշումներ կատարելու, որոնցմով այժմ հազիւ թէ կարելի կը դառնայ լոյսին բանալ անախորժ կարգ մը իրողութիւններ. անոնցմէ է Հալէպի Գոյէճին լրիւ հայկական դիմագիծին երեք քառորդով կորուստը, որուն որպէս հետեանք՝

գրեթէ ամբողջական օտարացումն անոր՝

Սակայն պէտք չէ մտահան ընել, որ եթէ Աւետարերն իր առաջին հանգրուանին ամբողջական խօսնակն էր Ամերիկեան Միսիոնարական Առաքելութեան, կը ղեկավարուէր եւ կը խմբագրուէր անոր կողմէ, կը նպաստաւորուէր նիւթական անոր կարելիութիւններէն, կը ծառայէր միայն իր տիրոջ եւ անոր կրօնական եւ այլազունի նպատակներուն, եւ լո՛կ պատահականօրէն կ'օգտուէր հայ աւետարանականներէն՝ անոնց լեզուագիտութեան եւ արհեստակցական տուեալներէն՝ հիմա՝ Նոր Աւետարերի հրատարակութեան ետին կեցող մարմինը թէպէտեւ լրիւ կերպով չէր խզած իր լարերը երէկի Աւետարերի պորտէն՝ այսուհանդերձ կը ներկայանար շատ աւելի հայկականացած դէմքով եւ մտահոգութիւններով: Ի վերջոյ՝ Հայկական Տասնհինգը բան մը սորվեցուցեր էր հայ աւետարանականին, եւ եկեր էր ցոյց տալու թէ հեռուի սուրբերն ունէին ուրի՛շ աստուածներ ալ, որոնց երկրպագելու եւ ծառայելու համար անոնք մնացեր էին ետին՝ հեռուի լեռներուն մէջ եւ տափաստաններուն, քաղաքներու մէջ եւ շէնքերուն՝ յուսալով որ մեկնած հայութեան փոխան հիմա կային թուրքն ու քիւրտը որպէս դաշտ ծառայութեան Քիչեր, այդ առաքելութեան ներկայացուցիչներէն շատ քիչեր հասան հոն ուր այժմ կը գտնուէր անապատներու շարին ու չորին նետուած հայութիւնը, եւ այդ շատ քիչերէն եղաւ Տոքթ. Ժ. Մերիլը՝ Այնթապի Գոլէճի հիւանդանոցի բժիշկներէն մէկը՝ Արդարեւ՝ Աւետարերի վերհրատարակութեան համար գոյութեան կոչուած յանձնախումբին մէջ կը գտնուէր անիկա, եւ անոր հետ էին տակաւին Վեր. Կարապետ Թ. Յարութիւնեանը, Վեր. Ահարոն Ա. Շիրաճեանը, Տոքթ. Աւետիս Թ. Ժէպէճեանը եւ Տոքթ. Ֆիլիփ Թ. Յովնանեանը, որոնք կը ներկայացնէին Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետարանական Միութիւնը, եւ առ այդ՝ հրատարակելի թերթն ալ օրինականօրէն պիտի ենթակայ մնար անոր: Սա մէկն արդէն ցոյց կու տար, որ Աւետարերի հրատարակութիւնը դուրս էր եկած գոյութեան առաջին իր իրավիճակէն եւ ընծայուած՝ լո՛կ հայկական մտահոգութիւն, թէ ասիկա պիտի փութար գոհացնել հայ աւետարանական պահանջներ եւ կարիքներ, եւ ծառայէր արմատախիլ եղած ժողովուրդի մը եւ մանաւանդ անոր մէկ մասնիկն եղող համայնքի մը հոգեւոր, կրթական, բարոյական եւ իմացական կազմաւորումին: Ալ Հայ Աւետարանականութեան պատկանելիք մամուլի այս արտայայտութեան տեւականացումին համար եղան խոստումներ, նիւթական նպաստներու եւ կարելի միջոցներու հայթայթումին համար համաձայնութիւններ, այսուհանդերձ Նոր Աւետարեր ընծայուած հին Աւետարերը մնաց առանձին, հրատարակչական ծախսերուն բոլոր ծանրութիւնը կրեց միս-մինակը, աշխատանքները տարաւ ինքնիրեն, սպասեց խոստումներու իրագործումին, փի առաւ յուսալից քիչ մը ամէն դուռ, եւ սակայն, օր մըն ալ կ'ընցաւ քաշին ներքեւ

իր բեռին, եւ դադրեցաւ ակամայ:

Տխուր է պատմութիւնը՝ Նոր Աւետարեքին եւ նման՝ իրեն պէս բազմաթիւ այլ թերթերու եւ պարբերականներու ունեցածին: Հո՛ն էր ճիգը՝ դիտակցուած ճիգը, հոն էր գոհողութիւնը՝ ծայրայեղութեան հասած գոհողութիւնը, եւ տակաւին հոն էր վախճանականութիւնն անոր: Տուեալ պայմաններուն մէջ, երբ փոշիի վերածուած հայութիւն մը կը մնար տարուբեր՝ հով ու քամիին դէմ ինքնակորոյս իր լինելութեան եւ հարուածներուն դէմ վախին ու սարսափին, ցաւին ու ստրջանքին, եւ վաղուան բերելիք անորոշութեան եւ ներկայի արիւնումին ու տառապանքին՝ հերոսութեան համազօր արարք մըն էր մտածելն իսկ նիւթականի անմիջականէն անդին եւ վեր՝ հոգեկան ու բարոյական, եւ իմացական ու կրթական հարցերու մասին, որոնցմով էր որ, հաւատացին հողմացրիւ ինկած բեկորները հայութեան, պիտի կարելի ընծայուէին մոխիրներէն վերյառնուածն ու վերակերտուածը ցեղին. արդարեւ՝ հերոսներ դուրս եկան այդ բեկորներէն եւ իրենց միջոցով՝ դրսեւորեցին իսկութիւնն իրենց արմատներուն, մետաղն իրենց կառոյցին, զօրութիւնն իրենց հաւատքին, եւ տակաւին բազմաթիւ այլ բաներ, որոնց միացումովն ու համագործակցութեամբ է որ փշրանքները կը վերածուին ամբողջի, եւ ամբողջը կը դառնայ էութիւն:

Նոր Աւետարեքի դադարումէն ետք, սակայն, հարկ եղաւ սպասել ճիշդ մէկուկէս տասնամեակ՝ հասնիլ կարենալու համար Աւետարեքի հրատարակչային պատմութեան երրորդ հանգրուանին եւ անգամ մը եւս մտածել անոր վերստին կեանքի բերումին: Իրաւ էր, որ 1937ի աշնան արդէն իսկ սկսուեք էր լոյս ընծայումին Սուրիոյ եւ Լիբանանի Քրիստոնէական Քանից Ընկերակցութեան պաշտօնաթերթ Չաւաւտրին. իրաւ էր նաեւ, որ ի չգոյութեան Միութեանական պաշտօնաթերթի մը՝ Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետարանական Միութիւնն ալ իր կարգին ձեռնարկեք էր հրատարակութեանը Լրատուին, որ «համեստ բովանդակութեամբ եւ ծաւալով թերթ մը[ն էր]՝ միայն եկեղեցական լուրեր հաղորդելու համար»:

Սակայն շուտով ի յայտ եկաւ, որ ո՛չ Չաւաւտրը եւ ոչ ալ Լրատուն ատակ էին գրսեւորելու իսկական պատկերը Հայ Աւետարանականութեան, ներկայացնելու անոր ներմուզ ուժը եւ ընծայուելու անոր պաշտօնական եւ վաւերական խօսափողը ո՛չ միայն Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ընդհանրապէս՝ այլեւ քիչ մը այն բոլոր վայրերուն՝ ուր հասեր էին հայութեան աւետարանական բեկորները Հայկական Տասնհինգին յաջորդող քանի մը տասնամեակներու ընթացքին եւ իրենց հետ տարբեր զօրաւոր եւ անյեղլի գիտակցութիւնը կրօնական եւ բարոյական իրենց պատկանելիութեան: Աւելին՝ ոմանց մօտ արդէն իսկ տեղ էր գտեր եւ արմատաւորուեք այն գիտակցութիւնը նաեւ՝ թէ ա՛լ ժամանակն էր որ Հայ Աւետարանականութիւնը վեր կենար առօրեայ մտմտութեանէ, ստեղծէր իրեն վայել լուրջ ու

ծանր մամուլ մը, եւ անոր էջերէն կատարէր խոր ու հիմնական մէկ պեղումը Հայ Աւետարանականութեան կրօնական եւ եկեղեցական, հոգեկան եւ իմացական, ընկերային եւ գաղափարական դրոյթներուն, համայնքի գաւակներուն ներկայացնէր այն բոլոր արժէքները, որոնք պիտի գային կերտելու վաղուան հայ աւետարանական մարդը այսօրուան տարուբեր բեկորներէն, եւ նետէր հիմերը գալիք օրերու պայծառ, ինքնաստեղծ եւ աստուածային ճշմարտութեամբ յորդող իրականութեան եւ այդ բոլորէն անկախ՝ տակաւին բանար խափանուած արահետները, որոնք պիտի կամուրջը հանդիսանային հայուն աւետարանականութեան եւ համաշխարհային աւետարանական շարժումին՝ առանց սակայն լուծուելու եւ միանգամաճառով միջոց կորսուելու եւ չքանալու այդ վերջինէն ներս:

Կեցուածքի երկակիութեան սա ընկալչութիւնն էր, որ դրսեւորեց զգացումը հայկական պատկանելիութեան, որ, ի վերջոյ պիտի գծէր ուղին եւ ընթացքը Աւետարեթի երրորդ հանգրուանի արտայայտչութեան եւ դառնար նաեւ պատճառն ալ անոր կիսաժաման աւարտին:

Այսօր Աւետարեթի երրորդ հանգրուանի պատմագիրին համար կը պակսին հիմնական կարգ մը տուեալներ, որոնցմով կարելի պիտի ըլլար գտնել պատասխանները ինչո՞ւն եւ ի՞նչպէսին անոր վերջին շրջանի գոյառումին, ընթացքին եւ աւարտին¹⁰: Իրաւ էր, որ քառասունական թուականներու աւետարանական կարգ մը հայ դեկավարներ, եւ առաջին հերթին Վեր. Տիգրան Խըլոբեանն ինք, մղուեցան մտածելու անհրաժեշտութեանը մասին Աւետարեթի վերհրատարակութեան. իրաւ էր նաեւ, որ անոնք ունեցան յաճախակի պաշտօնական եւ ոչ-պաշտօնական հանդիպումներ իրարու հետ՝ քառասունութի կէսերէն սկսեալ, եւ տակաւին նո՛յնքան իրաւ էր, որ օր մը, տեղ մը, Սուրբոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետարանական Միութեան պարզ կամ տարեկան ժողովի մը ընթացքին որոշուեցաւ Աւետարեթի վերստին լոյս ընծայումը՝ այս հեղ, սակայն, բոլորովին այլ ձեւով մը բովանդակութեան եւ դրսեւորումի:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները, հակառակ ո՛չ թէ թերիին՝ այլ լրիւ բացակայութեանը այս պարբերագիրքի հրատարակութեանը առընչուող անհրաժեշտ փաստաթուղթերուն եւ տուեալներուն¹¹, անոր գոյութեան կոչուելու սկզբնական շրջանին մեծ դեր խաղացին Փրոֆ. Լուիսֆի Լեռնեանը¹² եւ Վեր. Յովհաննէս Ահարոնեանը¹³, որոնցմէ առաջինը ծանրախոհ մարդ եւ խոր աստուածաբան՝ դասախօս էր Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանէն ներս, եւ որուն Միացեալ Նահանգներ մեկնումէն անմիջապէս ետք անոր յաջորդելու պիտի գար երկրորդը, որ նոր էր հասեր Պէյրութ՝ աստուածաբանական եւ կրթական ուսումներու գծով ստանալէ ետք մագիստրոսութեան իր աստիճանը Շիքակոյի Մըք-Քորիկ Աստուածաբանական Ճեմարանէն, մինչ երրորդ դէմքն էր Վեր.

Յովհաննէս Արզարեանը¹⁴, որ Հայ Աւետարանական Միութեան կեդրոնական Մարմինին կողմէ հրաւիրուած էր ծառայելու որպէս շրջիկ աւետարանիչ Միջին Արեւելքի եկեղեցիներուն մէջ:

Վեր. Խրլորեանի իսկ հաստատումով «հրատարակութեանս խմբագրական եւ վարչական գործը Մերձ(աւոր) Արեւելքի Հայ Աւետ(արանական) Միութեան վարչական մարմնին կողմէ յանձնուած է հետեւեալ չորս անձերու. — Փրոֆ. Լ.Յ. Լեւոնեան, աստուածարանական դասախօս եւ ուսուցչապետ Մ(երձաւոր) Արեւելքի Աստուածարանական Ճեմարանի[ն] մէջ, Վեր. Յովհ[աննէս] Փ. Ահարոնեան (M.A.), մասնագէտ կրօնական դաստիարակութեան եւ ուսուցիչ նոյն հաստատութեան մէջ, Վեր. Յովհ[աննէս] Արզարեան՝ շրջիկ հովիւ Միութեան դաշտին, եւ ստորագրողը, [Տ.Ճ. Խրլորեան], որ 1927—[19]35ի միջոցին խմբագրած է «Նոր Աւետարեք»ը, Միութեանս պաշտօնաթերթը»¹⁵:

Քառանգամ խմբագրական այս կազմն էր, որ ձեռք առաւ հրատարակութեան եւ խմբագրումին գործը երրորդ հանգրուանի Աւետարեքին, եւ որպէսզի զրած ըլլար որոշ տարբերութիւն մը հինին ու նորին միջեւ՝ հրատարակելին վերամկրտեց Աւետարեք Մատենաշար: Այս մէկն արդէն կ'ենթադրէր որ ուրիշ պիտի ըլլար նկարագիրը նորին, եւ այլ՝ ներքին ու արտաքին դրսեւորումն անոր: Եստակ էր խմբագրական կազմի անդամներուն եւ անոնց ետին կեցող Միութեան վարչական մարմնին համար, թէ Աւետարեքն ա՛յլ կը դադրէր պարբերաթերթ մը ըլլալէ եւ կը վերածուէր պարբերագիրքի, որ, սակայն, որոշ հերթականութեամբ մըն էր որ պիտի հասնէր ընթերցողի սեղանին:

Հեղ մը որ ճշդուեցան ձեւը, որակը եւ բովանդակութիւնը հրատարակելի գործին՝ խմբագրական կազմը որոշեց իր վաղուան ընթերցողներուն ներկայացնել յղացքն իր Աւետարեքին, որ, այս անգամ, հասաւ անոնց ստորագրութեամբը Վեր. Տիգրան Խրլորեանին: Ըստ անոր՝ «Հայ Աւետ(արանական) Եկեղեցին իր գոյութիւնը չէ պահեր յարանուանութիւն մը ջատագովելու համար: Աւետարանականութիւնը շատ աւելի ընդարձակ եւ բարձր է քան սեւէ անցեալ կամ ներկայ եկեղեցի մը: Այս փոքր եկեղեցիին¹⁶ նպատակն է Աւետարանը տարածել ամէն տեղ եւ ծանօթացնել ամենուն, իրեն կարելի բոլոր միջոցներով, թոյլ տալով որ իւրաքանչիւրը ինքը անոր ձեւ մը տայ: Աւետարանականութիւնը աւելի խորք է քան թէ ձեւ: Հետեւաբար ան ընդհանրական բնոյթ մը կը կրէ: Ահա այս հրատարակութեամբ ջանադիր պիտի ըլլանք պարզ եւ տրամաբանական ձեւով ներկայացնել Նոր Կտակարանի, մանաւանդ Աւետարաններու մէջ յայտնուած այս կեանքը, զոր մարմնացեալ կը գտնենք մեր Տէրն Յիսուս Քրիստոսի մէջ:

«Աւետարանականութեան սկզբունքները, գաղափարները, անոր ար-

տայաստութեան ձեւերը ունէ ժողովուրդի, ինչպէս նաեւ Հայ Աւետ(արանական) Եկեղեցիի մէջ, անոր անցեալը, ներկան, անցեալ դէմքերը եւ դէպքերը ուսումնասիրութեան առարկայ պիտի ըլլան:

«Անշուշտ այս ընելու ատեն յարգանքով եւ համակրանքով նկատի պիտի առնուի(ն) Քրիստոնէական Եկեղեցիի քսան դարերու անգին փորձառութիւնը, (եւ) փորձառութիւնը՝ ամէն եկեղեցիի, ամէն սուրբի՝ ինչ անունով ալ ճանչցուած ըլլայ ան:

«Այսպէս՝ զուտ հոգեւոր նպատակ մը պիտի ջանանք հետապնդել: Այս հոգեւոր նպատակին հասնելու համար նկատի ունինք նիւթերու զանազանութեամբ մը ճոխացնել յաջորդ հրատարակութեանց բովանդակութիւնը՝ միջոցներու կարելիութեան սահմանին մէջ, եւ երբ պէտք տեսնուի՝ պարբերաթերթի մը վերածել զայն: Այս կախում պիտի ունենայ հրատարակութեանս ընծայուելիք ընդունելութենէն եւ քաջալերութենէն: Արդ ջերմօրէն կը փափաքինք տեղեակ մնալ իւրաքանչիւր ընթերցողին եւ պաշտօնական անձերու եւ մարմիններու տպաւորութիւններուն, թելադրութիւններուն եւ շինիչ քննադատութիւններուն»¹⁷:

Խմբագրական այս նշումներէն ետք էր, որ Աւետաբեր Մատենաշարն իր էջերը լայն բացաւ ընթերցողներուն առջեւ: Իրաւ էր որ չէր ճշդուած էջի որոշ քանակ, եւ ոչ ալ՝ հրատարակութեան որոշ հերթականութիւն: Այսուհանդերձ՝ Մատենաշարի առաջին թիւը որ կը բաղկանար 82 էջէ՝ լոյսին եկաւ 1949ի աւարտին: Յաջորդ թիւերը ունէին 56, 58 եւ 72 էջի բովանդակութիւն, եւ բոլորն ալ լոյս տեսան 1950ի ընթացքին: Մատենաշարի չորրորդ թիւն ունէր յայտարարութիւն մը, որ կը յայտնէր թէ «յաջորդ թիւը կը հրատարակուի 1951 Յունուարին»¹⁸: Սակայն այդ թիւը որ պիտի ըլլար Աւետաբեր Մատենաշարի հինգերորդ համարը, եւ որուն բաղկացուցիչ յօդուածներն արդէն իսկ կը գտնուէին տրամադրութեանը ներքեւ խմբագրութեան՝ երբք ալ չեկաւ լոյսին¹⁹: Այսօր փոքր հաշուարկում մը հրատարակուած համարներու էջաթիւերուն՝ ցոյց պիտի տայ 268 էջ ընդհանուր գումար մը, որուն երբք էջերը, սակայն, դուրս կը մնան տպագրութեան բարիքէն: Իւրաքանչիւր համար 500 թիւ տպաքանակով այս պարբերագիրքը կիւթեմպերկի գլանէն անցաւ Տպարան Տէր Սահակեանի մէջ, եւ իր անուանաթերթին գծագրութիւնը եկաւ: Չենաս Ա. Իլանճեանի գրիչէն, որ այդ օրերուն տակաւին ուսանող մըն էր Պէյրութի Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանէն ներս: Լոյս ընծայուած իւրաքանչիւր մատենիկի գինն էր 125 լիբանանեան դահեկան Սուրիոյ եւ Լիբանանի համար, մինչ 0.75 տոլար՝ արտասահմանի:

Աւետաբեր Մատենաշարի առաջին համարը չտուաւ մէկ անուանացանկը խմբագրական կազմին՝ զայն տուած ըլլալուն համար խմբագրական խօսքի աւարտին, յաջորդ երբք թիւերը, սակայն, կանոնաւոր կերպով

եկան նշելու գայն: Սակայն շուտով երեւան եկաւ, որ Մատենաշարի ընթերցողներէն ոմանք պատրաստ էին արդէն խմբագրութեան դուռն ափ առնելու եւ բարձրաձայն յայտարարելու իրենց դժգոհութիւնն ու ժխտական դիրքորոշումը: Ահա թէ ինչո՞ւ համար խմբագրութիւնն իր հրատարակութեան երկրորդ թիւով իսկ ստիպուած եղաւ յայտարարելու, թէ «Աւետարեր Մատենաշար» խմբագրութիւնը կը փափաքի յարգելի իր ընթերցողներուն յստակ կերպով յայտնել թէ իւրաքանչիւր յօդուածի գաղափարները կը պատկանին միայն գայն ստորագրող անհատին: Ոչ մէկ յօդուած կը ցոլացնէ ոեւէ պաշտօնական մարմնի մը գաղափարաբանութիւնն ու տեսակէտը»²⁰: Սակայն հակառակ այս ճշդումին՝ Աւետարեր Մատենաշարի ընթերցողներէն ոմանք շարունակեցին իրենց ժխտական ընթացքը եւ սկսան նոյնիսկ սպրդասացութիւններու եւ վատաբանումի, որոնք ո՛չ միայն խնդրոյ առարկայ դարձուցին հրատարակութիւնը Աւետարերին՝ այլ նոյնիսկ խմբագրական կազմն անոր: Իրականութեան մէջ՝ խօսքի եւ քննադատութեան բոլոր սլաքներն ալ ունէին մէկ ուղղութիւն՝ պարզօրէն անոր համար որ Լեւոնեանն արդէն մեկներ էր արտասահման, Արգարեանը յաճախ կը բացակայէր քաղաքէն՝ իր պաշտօնին իսկ բերումով, եւ Ահարոնեանը շատ ալ չէր կրնար զբաղիլ խմբագրութեան պատասխանատու գործունէութեամբ՝ նոր ստանձնած ըլլալով վարչութիւնը Աստուածաբանական Ճեմարանին: Այս կացութեան մէջ՝ այսպէս կոչուած խմբագրութեան կը մնար հեղ մը եւս կրկնել Մատենաշար թիւ 2ի յայտարարութիւնը եւ յիշեցնել բոլորին իր դիրքը²¹:

Հակառակ այս բոլորին, սակայն, եւ ի հեճուկս ոմանց, Աւետարեր Մատենաշարի առաջին թիւին տպուած հինգ հարիւր օրինակներն սպառեցան՝ անմիջապէս որ ելան հրատարակ, եւ ուշացած պահանջներու գոհացում տալ կարենալու համար խմբագրութիւնը դիմեց իր ընթերցողներուն Աւետարերի երկրորդ թիւով, թէ «պէտք ունինք 50 օրինակ «ԱԻԾՏԱԲԵՐ մատենաշար» թիւ 1էն: Անոնք որ կրնան մեզի ղրկել իրենց չսպառած օրինակները, եթէ ունին, կամ եթէ կրնան վերադարձնել իրենց մաքուր գործածած օրինակը, շնորհապարտ պիտի թողուն խմբագրութիւնս»²²:

Ոմանք չուշացան պատասխանելու խմբագրութեան կոչին. այսուհանդերձ վերադարձուած օրինակները Մատենաշարի առաջին թիւին՝ երբեք ալ չեղան բաւ գոհացնելու համար աճող պահանջը պարբերազիրքին, ահա թէ ինչո՞ւ համար Մատենաշարի երրորդ թիւով խմբագրութիւնն անգամ մը եւս դիմեց իր ընթերցողներուն, թէ «ուրախ ենք որ ոմանք մեզի ղրկեցին «ԱԻԾՏԱԲԵՐ» մատենաշարի թիւ 1էն կարգ մը օրինակներ՝ ընդառաջելով մեր խնդրանքին: Տակաւին պէտք ունինք 30 օրինակի եւս: Անոնք որ կրնան մեզի ղրկել իրենց չսպառած օրինակները, եթէ ունին, կամ եթէ կր-

նան վերադարձնել իրենց մաքուր գործածած օրինակը, շնորհապարտ պիտի թողուն խմբագրութիւնս»²³։

Իրաւ էր, որ բարձրացաւ պահանջը Աւետարեի Մատենաշարին, բայց չթեթեցաւ նիւթական բեռն անոր։ Այսօր փոքր հաշուարկում մը անոր հրատարակած հինգ հարիւր օրինակներուն, եթէ նո՛յնիսկ վաճառուած ըլլալին անոնց բոլորն ալ, պիտի ցոյց տայ որ անոր մուտքը հազիւ թէ կըրնար բաւարարել ծախսերը տպագրութեան եւ թղթատարութեան։ Այսուհանդե՛մ՝ անիկա փորձեց ոտքի կենալ ի գին մեծ զոհողութիւններու՝ մանաւանդ պատասխանատու խմբագրի հաշուոյն²⁴, ի՞նչ փոյթ որ Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութիւնը ի ժամու եւ ի տարածամու տէր կանգնէր Աւետարեի հրատարակութեան²⁵ եւ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը նիւթական օգնութիւն հասցնէր անոր²⁶։ Փորձեց ոտքի կենալ, որովհետեւ անոր ետին կեցող մարդերէն ո՛մանք տակաւին կը հաւատային անհրաժեշտութեանը այսպիսի գործի մը հրատարակութեան, եւ այդ բոլորէն աւելի՝ Վերապատուելին ի՛նք, որ կը թուէր պատրաստ եւ յանձնառու ըլլալ եւ քալել մինչեւ ծայրը։

Այսուհանդերձ, այդ ծայրը երեւցաւ շա՛տ շուտ եւ Ուրբաթը հասաւ Շարաթէն առաջ, եւ հակառակ կատարուած խոստումին՝ խմբագրութիւնը չկարողացաւ լոյսին տալ յաջորդ՝ հինգերորդ համարը Աւետարեի Մատենաշարին։

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները սակայն՝ Մատենաշարին հրատարակուած չորս հատորիկները կազմելու եկան գործերը տասնմէկ հեղինակի, որոնցմէ չորսն արդէն կը պատկանէին խմբագրական կազմին։ Այսօր Աւետարեի հրատարակուած չորս այս համարներուն մէջ կը գտնենք քսանհինգ անուն յօդուած, որոնցմէ երկուքը՝ շարունակական։ Յօդուածագիրներէն առիւծի բաժինը կ'իյնայ պատասխանատու խմբագիր ՎերՏիգրան Խրլորեանին՝ եօթը անուն յօդուածով, որոնցմէ մէկ հատին ներքեւ կը գտնենք «Աւետարեբը» ստորագրութիւնը։ Փրոֆ. Լուիսի Լեւոնեան ունի չորս յօդուած իր անունին կապուած։ Վեր. Յովհաննէս Ահարոնեանն ու Վեր. Յովհաննէս Արզարեանն ունին երեքական յօդուած, իսկ մնացեալ աշխատակիցները՝ մէկական։ Քսանհինգ անուն հաշուող յօդուածներէն երկուքն իրենց բնագիրով կը պատկանին՝ Թրքերէնին եւ անգլերէնին, իսկ անոնց հայերէնի թարգմանութիւնները կու գան Տ.Ճ.Խ.էն (Տիգրան Ճ. Խրլորեան) եւ Ջենաս Ա. Իլանճեանէն։

Աւետարեի Մատենաշարի աշխատակցային մէկ ցանկ նիւթոցը պիտի ներկայացնէ հետեւեալ պատկերը՝ առանց յօդուածներու բնութագրային դրսեւորումին։

ԱՐԳԱՐԵԱՆ, ՎԵՐ. ՅՈՎՅԱՆՆԵՍ

«Ամսթերտամի ժողովին առթիւ», Մատենաշար, թիւ 1, Պէյրուսթ, 1949, էջ 16—23:

«Ամսթերտամի համաժողովը», Մատենաշար, թիւ 3, Պէյրուսթ, 1950, էջ 17—20:

«Հարաւային Հնդկաստանի եկեղեցին», Մատենաշար, թիւ 4, Պէյրուսթ, 1950, էջ 17—23:

ԱՐԱՐՈՆԵԱՆ, ՎԵՐ. ՅՈՎՅԱՆՆԵՍ Փ.

«Միջազգային ժողովական խորհուրդ», Մատենաշար, թիւ 1, Պէյրուսթ, 1949, էջ 37—40:

«Քրիստոնէական դաստիարակութիւնն ու անոր դերը», Մատենաշար, թիւ 1, Պէյրուսթ, 1949, էջ 24—36:

«Ընտանիքին դերը քրիստոնէական դաստիարակութեան մէջ», Մատենաշար, թիւ 3, Պէյրուսթ, 1950, էջ 41—47, թիւ 4, Պէյրուսթ, 1950, էջ 63—72:

ԱԻԵՏԱԲԵՐ

«Ս. Գիրքի մեկնարանութիւնը—Յայտարարութիւն», Մատենաշար, թիւ 3, Պէյրուսթ, 1950, էջ 21—23:

ԼԵՒՈՆԵԱՆ, ՓՐՈՖ. ԼՈՒԹՅԻ

«Ի՞նչ է Սուրբ Գիրքը», Մատենաշար, թիւ 1, Պէյրուսթ, 1949, էջ 3—15:

«Ի՞նչ է Հրաշքը», Մատենաշար, թիւ 2, Պէյրուսթ, 1950, էջ 1—12:

«Ի՞նչ է Հոգեւոր կեանքը», Մատենաշար, թիւ 3, Պէյրուսթ, 1950, էջ 5—16:

«Հոգւոյն սրբոյ Հաղորդակցութիւնը», Մատենաշար, թիւ 4, Պէյրուսթ, 1950, էջ 5—16:

ԽՐԼՈՒԲԵԱՆ, ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ

«Եկեղեցական միութիւն», Մատենաշար, թիւ 1, Պէյրուսթ, 1949, էջ 41—42:

«Թէ ինչո՞ւ այս հրատարակութիւնը», Մատենաշար, թիւ 1, Պէյրուսթ, 1949, էջ 1—2:

«Ի՞նչ է Աւետարանականութիւնը—Բնորոշում. Աւետարանականութիւնն իբր ընկերային շարժում», Մատենաշար, թիւ 1, Պէյրուսթ, 1949, էջ

43-67:

«Աստուածայայտնութիւն», Մատենաշար, թիւ 2, Պէյրուս, 1950, էջ 51-55:

«Հայ աւետարանական կերպարը» - Ա. «Հայ Աւետարանականութիւնը իբր հոգեւոր շարժում», [1]», Մատենաշար, թիւ 2, Պէյրուս, 1950, էջ 26-36:

«Հայ աւետարանական կերպարը» - Ա. «Հայ Աւետարանականութիւնը իբր հոգեւոր շարժում», [2]», «Գնահատում եւ դատում», Մատենաշար, թիւ 3, Պէյրուս, 1950, էջ 48-57:

«Աստուածային պատկերը եւ մարդկային նկարագիրը», Մատենաշար, թիւ 4, Պէյրուս, 1950, էջ 56-62:

ՀԱՍԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆ, ՎԵՐ. Գ.Յ.

«Աւետարան եւ աւետարանականութիւն», Մատենաշար, թիւ 2, Պէյրուս, 1950, էջ 13-17:

ԸՆՊԵՏԵԱՆ, ՏՈՔԹ. ԱԲԵՏԻՍ

«Աւետարանական շարժումի կարգ մը ծառայութիւնները Հայերում էջ», Մատենաշար, թիւ 4, Պէյրուս, 1950, էջ 52-56:

ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ, ՎԵՐ. Մ.Յ.

«Արդարութեան գաղափարը Հին եւ Նոր կտակարաններուն մէջ», Մատենաշար, թիւ 4, Պէյրուս, 1950, էջ 32-39:

ՇՆՈՐՀՕՔԵԱՆ, Մ.Յ.

«Հոգեւոր կեանքը իրականութիւն է», Մատենաշար, թիւ 4, Պէյրուս, 1950, էջ 40-51:

ՊԷՁԵԱՆ, ՓՐՈՖ. ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈԲ

«Աւետարանական եկեղեցիի առաջին յիսնամեակը», Մատենաշար, թիւ 2, Պէյրուս, 1950, էջ 38-50, թիւ 3, Պէյրուս, 1950, էջ 24-40:

ՓԱՓԱՁԵԱՆ, ՎԵՐ. Մ.Յ.

«Քրիստոսին նկարագիրը», Մատենաշար, թիւ 1, Պէյրուս, 1949, էջ 68-81:

ՔԱՍՈՒՆԻ, ՎԵՐ. ԵՂԻԱ Ս.

«Ովսէ մարգարէին կինը (Ս. Գրոց Սերտողութիւն մը)», Մատենաշար, թիւ 4, Պէյրութ, 1950, էջ 24—31:

Այժմ, այս անուններով եւ գործերով կազմուած նիւթերու սա ցանկին վրան նետուած ակնարկ մը, սակայն, պիտի դայ ցոյց տալու հիմնական քանի մը ուղիներ, որոնցմէ որոշած էր յառաջանալ խմբագրութիւնը Աւետարեւ Մատենաշարին, եւ որոնց հիմնական առաջնորդներն ըլլալու եկան Փրոֆ. Լուիֆֆի Լեւոնեանը եւ վերապատուելիներ Յովհաննէս Ահարոնեանը, Մ.Կ. Փափազեանը եւ Տիգրան Խրոբեանը, որոնք իրենց խօսքով եւ գրիչով շեշտը դրին Հայ Աւետարանականութեան հոգեկան կառուցին, հոգեւոր կեանքի խորքին, Աւետարանին եւ աւետարանականութեան փոխարարներութեան, եւ քրիստոնէական դաստիարակութեան վրայ: Մնացեալ յօդուածագիրները, որքան որ ալ այսօր սիրելի եւ գնահատելի, բաւարարւեցան մերթ քովնտի եւ յաճախ հայութեան հետ ոչ—առընչակից, այլ՝ աւետարանական եւ համաշխարհային խնդիրներով եւ անոնց վերլուծումով, եւ առ այդ՝ փորձեցին ցոյց տալ հայ աւետարանական շարքային ընթերցողին թէ ինք անբաժանելի մէկ մասն էր ընդհանուր եւ միջազգային շարժումի մը որ կը կոչուէր Աւետարանականութիւն²⁷: Իրականութեան մէջ, կը խորհինք, Աւետարեւ Մատենաշարի հիմնական հարցերէն մէկն ալ եղաւ ա՛յս, որուն եթէ ո՛չ գիր ու գրականութեամբ՝ գոնէ կեցուածքով հակադրուելու եկան խմբագիրներէն եւ յօդուածագիրներէն ոմանք, որոնք միշտ ալ նախընտրեցին շեշտը դրած ըլլալ հայութեան վրան, եւ աւետարանականութեան տալ որոշ հայկականութիւն, երբ ուրիշներ իրենց կրօնական եւ հաւատամքային մոլեռանդութեան մէջ մոռցան ազգային ամէն պատկանելիութիւն եւ Հայկական Տասնհինգի քանդում ու քայքայումէն ետք՝ տակաւին ուզեցին հաւատալ հին ու նոր բոլոր սուրբերուն, եւ հեռուի ու մօտի բոլոր պաշտպաններուն, եւ այդ ձեւով վերադառնալ հազար ութը հարիւր յիսունականներու կրօնական եւ աւետարանական ընկալութեան, եւ իրենց առօրեայէն զեղչել ազգայինը, որուն հիմա այդքան պէտք ունէր հայը իրեն համար խորթ ու խոտան սա ափերուն վրայ, ուր ակամայ կայք էր հաստատեր անիկա: Անշուշտ՝ կարեւոր էր աստուածայինը, կարեւոր էր, Աւետարանինը, սակայն անոնց չափ կարեւոր էր նաեւ պահելու պահպանել մարդկայինը եւ ազգայինը՝ եթէ կ'ուզուէր որ տեւէին աստուածայինն ու հոգեկանը: Մարդ ըլլալուն չափ եւ աւելի՛ անհրաժեշտ էր ըլլալ հա՛յ:

Կրօնական եւ ազգային այս գոյգ պատկանելիութիւններու հակա-

մարտութեան մէջ էր որ տապալ ինկաւ մեծ երազներով եւ հաւատքով սկըսած գործը Աւետաբեր Մատենաշարին, որուն ետին կեցողներէն ոմանք առնուազն յուսացին որ ներկայ պայմաններու մէջ անհրաժեշտ էր նախ վերականգնել սահանքն ի վար մեկնող ազգը, որպէսզի անով ալ կարելի ընծայուէր ոտքի պահել հաւատք ու եկեղեցի: Տասնամեակ մը Հայկական Տասնհինգի օրերէն՝ եւ աւելի՛ քան բաւ եղած էր որ քանդուէր շատ բան որպէս հաւատք ու կառոյց, որպէս հոգեկան իմացք եւ բարոյական յղացք, որպէս աստուածային շնորհ ու մարդկային գիտութիւն եւ գիտակցութիւն: Սակայն Ռւբրաթը հասաւ Շարաթէն առաջ, եւ տեսիլք ու տեսլականով սկսուած գործ մը ինկաւ կիսաժաման:

Այժմ որոնել պատասխանատուներն այս մէկին՝ ունի ո՛չ մէկ իմաստ: Կա՛յ գործն իր չորս մատենիկներով, եւ անոր հետ կայ կատուճ անոր, եւ այս երկուքն իսկ բաւ են դատի ու դատաստանի անցընելու, քննութեան տալու եւ վճիռ արձակելու համար եղածին մասին եւ չեղածին: Իսկ մենք չենք որոշած կատարել այս մէկը:

2.

Հակառակ այս բոլորին, սակայն, այժմ փոքր ակնարկ մը Աւետաբեր Մատենաշարի իրարայաջորդ չորս համարներուն մէջ լոյսին տրուած նիւթերուն վրայ՝ պիտի շատ բան բացայայտէ եւ ցոյց տայ, թէ, իրականութեան մէջ, ի՞նչ հարցերով հետաքրքրուած էին Աւետաբերի անհատ խմբագիրները եւ անոնց հետ գործակցող յողուածագիրները:

Այսպէս՝ Փրոֆ. Լուիթֆի Լեւոնեանին համար հիմնական խնդիր մնաց սահմանումը հոգեւոր կեանքին եւ հոգւոյն սրբոյ հաղորդակցութեան: Ըստ անոր՝ «դիւրին է սկսիլ հոգեւոր կեանքը, բայց շատ դժուար է կառավարել եւ մշակել զայն»: Իրականութեան մէջ՝ «կեանքն ունի երկու երես — հոգեկան եւ մտային: Առաջինը մարդուն հոգիին, այսինքն բարոյական կեանքին կը վերաբերի, երկրորդը՝ անոր խորհելակերպին: Առաջինը մարդուն սիրտին կը պատկանի, երկրորդը՝ անոր միտքին: Առաջինը գործնական կեանքն է, երկրորդը՝ վերացական խորհուրդ: ...Մարդու մը մտային խորհուրդները եւ հոգեկան վիճակը իրարու կապուած են, բայց երկուքը նոյնը չեն եւ պէտք չէ շփոթել զանոնք իրարու հետ»: Այսուհանդերձ՝ «դաւանանք եւ կեանք անշուշտ [որ] սերտ առնչութիւն ունին իրարու հետ. ... բայց դաւանանքը եւ հոգեւոր կեանքը նոյնացնել ... մեզ սխալ ճամբաներու կը տանի»²⁸: Ըստ Լեւոնեանի՝ այս բոլորին մէջ հիմնականն էր քրիստոնեային «հոգեւոր փորձառութիւնը» եւ ոչ թէ լոկ անոր դաւանանքը: «Աւետարանական եկեղեցին շեշտը կը դնէ հոգեւոր փորձառութեան վրայ»²⁹, որովհետեւ «հոգեւոր փորձառութիւնը կեանք է, եւ ինչպէս որ

կեանքը ֆիզիքապէս տարրեր ձեւեր եւ կերպեր ունի՝ այդպէս ալ հոգեւոր կեանքը տարրեր ձեւեր եւ կերպեր ունի»³⁰ եւ կ'արտայայտուի ըստ մարդու կազմութեան: Արդարեւ հոգեւոր կեանքի փորձառութիւնը, այսինքն՝ Աստուծոյ հոգիին ներգործութիւնը մարդուն մտային եւ հոգեկան կառոյցին վրայ, կը ներգործէ այդպէս՝ ինչպէս որ է այդ կառոյցը: Իրականութեան մէջ՝ ամէն մարդու խմորը, խառնուածքը, ընտանեկան ժառանգութիւնը, [եւ] անցեալ փորձառութիւնները նոյն չեն: ...Զանազանութիւնը բնական երեւոյթ մըն է»³¹, ահա թէ ինչո՞ւ համար ունինք իմացապաշտ մարդը, զգայնոտ մարդը, բարոյասէր մարդը եւ խորհրդապաշտ մարդը:

Այսպիսի կացութեան մը առջեւ հիմնական եւ անուրանալի կը մնայ դերը եկեղեցիին, որ հոգեւոր մարմին է եւ Սուրբ հոգուոյն հաղորդակցութիւնը, [իսկ] Ս[ուրբ] հոգին կ'առաջնորդէ, կը սորվեցնէ, կ'օգնէ մեր տկարութեանց, կը մխիթարէ, կը զօրացնէ, [եւ] սէր, ուրախութիւն, համբերութիւն [ու] բարութիւն կը շնորհէ»³², եւ ի պահանջել հարկին՝ կը դատապարտէ այն ինչ որ մեղաւոր է, անարդար եւ ոչ-արդարադատ:

Այս իրականութեան մէջ ո՞ւր պէտք է գետեղել Աստուածաշունչ Մատեանը, որ «Սուրբ հոգիէն շարժուած սուրբ մարդոց պատգամը կը պարունակէ» եւ կը յատկանշուի «հաւատքի եւ գործքի» կանոն մը ըլլալու իր հանգամանքով³³: Ըստ Լեւոնեանի՝ «Սուրբ Գիրքը չի նկարագրեր թէ Աստուած ի՞նչ է, այլ թէ Աստուած ի՞նչ կատարած է: Սուրբ Գիրքը, սկիզբէն մինչ վերջ, Աստուծոյ փրկագործութիւնը կը նկարագրէ ու կը շեշտէ»³⁴, ահա թէ ինչո՞ւ համար անհրաժեշտ է զայն կարգալ եւ հետեւիլ անոր ցոյց տուած ուղղութեան: Ի վերջոյ՝ «Սուրբ Գիրքը մեզի ոչ թէ հաւատքի փիլիսոփայութիւն՝ այլ հաւատքի կեանքը կը ներկայացնէ: Մենք Սուրբ Գիրքը ոչ թէ հաւատքի գիտուն վարդապետներ՝ հապա հաւատքի կեանքը ապրող անձեր ըլլալու նպատակաւ կարդալու ենք»³⁵: Հոս անհրաժեշտ է ընդունիլ անոր դերը մարդկային կեանքէն ներս: Արդարեւ՝ պէտք չէ մտահան ընել, որ այս մատեանին վրան հիմնուած կրօն մը «Աստուծոյ յայտնութիւնն է»³⁶, իսկ Վեր. Համբարձումեանի ընկալումով՝ Աստուած արդէն «անձնուրաց սիրոյ հոգին է: Այս հոգին գերագոյն բարին, ճշմարտութիւնն ու գեղեցկութիւնն է եւ իրականութիւն՝ մարդերուն մէջ: Աստուծոյ հաւատալ գիտակցութիւնն է ներկայութիւնը սրտիդ մէջ, անձնուրաց սիրոյ այս հոգուոյն յաւիտենական»³⁷, եւ սիրահարուիլ է մարդոց»³⁸, մինչ Յիսուս «իր անձին մէջ մարմնացուց... հզօր Աստուծոյ արեւներ ստեղծող եւ արեւներէն անհունօրէն աւելի հրաշէկ եւ արեւշող սէրը, բոցավառելով ու կալանաւորելով զանգուածներու սիրտն ու կամքը: Ան եկաւ արդեամբ, իր կեանքով ցոյց տալու մարդոց թէ Աստուած անձնուրաց սիրոյ հոգին է, զոր իր մէջ կը տեսնէին: Այդ հոգին, իրը Աստուծոյ պատկերը, տեսաւ Յիսուս բոլոր մարդոց մէջ, եւ հուսկ ուրեմն ի վեր հանեց յաւերժական մարդուն անմահ

Հոգուոյն՝ իրեն համար սիրել մարդիկը անսասկանօրէն, կեանքն իսկ զոհարեցելու աստիճան, տիեզերքի ամենագեղեցիկ, ամենապաշտելի էակը դառնալ, Որդի Աստուծոյ ըլլալ էր՝ յաւիտենական: ... Միրահարուած էր ան մարդոց: Եւ կը պայծառակերպուէր, [ու] տիեզերքի ամենապաշտելի էակը կը դառնար, երբ կը սիրէր մարդիկը»³⁹:

Նոյնացում մը Աստուծոյ եւ անոր Միածինին՝ հաւատացեալը պիտի առաջնորդէր՝ որոնումին անոնց յատկանիչերուն, որոնք պիտի բնորոշէին երկնէն ալ: Ըստ Վեր. Մ. Փափագեանի՝ այդ յատկանիչերը կը բաղկանային Յիսուսի ներքին խաղաղութեամբ, յարատեւութեամբ, խոնարհութեամբ, այլասիրութեամբ, հանդարտամտութեամբ եւ սէրով՝ հակառակ անոր որ անոր կեանքն եղաւ տեւական փոթորիկ եւ երեւութական ձախողանք⁴⁰: Աւելին՝ սա յատկանիչերը զըսեւորուեցան Աստուծոյ եւ մարդուն հետ անոր ունեցած «կրկնապատիկ շփում»ով, «կրկնապատիկ գործունէութեամբ» եւ «կրկնապատիկ ոլորտի մը մէջ շարժել»ով⁴¹: Արտայայտութեան սա կրկնակ ձեւը, գործօնութեան սա երկակի ընթացքը զօղումն էին ու միաձուլումը կեանքին ու գործին, այսինքն ներքին մարդուն եւ գործօն մարդուն, որոնք «ոչ միայն անրաժանելիօրէն միացած են Յիսուսի մէջ՝ հապանաեւ երկրորդը առաջինէն կը բղխի»⁴²: արդէն՝ «անիկա երկու ոլորտի մէջ կը շարժի եւ հանդերձեալ աշխարհի զօրութիւնները զանիկա աւելի տրամադիր կ'ընեն մարդուն ծառայելու»⁴³: Եզրայանգով մնալ այս բոլորէն ետք: Ըստ Վեր. Փափագեանի՝ «մարդ ինքզինք բարեկարգելու ունայն աշխատանքէն դադրելով Աստուծոյ Հոգիին եւ իր միջեւ հաղորդակցութեան ճամբայ մը հարթելու է: Աստուած մարդուն մօտ՝ խօսելու աստիճան մօտ ըլլալու [է], եւ մարդը Աստուծոյ մօտ՝ լսելու ու հասկնալու չափ մօտ գալու է: ... Աստուծոյ հետ շփում, իրական, անձնական եւ տեւական շփում»⁴⁴:

Մարդ—Աստուած այս մերձեցումին հարցն է, որ կը մղէ Մանասէ Ե. Ծնորհօքեանը բաղդատականի ղնելու գիտութիւնն ու հաւատքը, գիտական օրէնքները եւ բնագանցական տեսութիւնները, եւ գտնելու թէ «փիլիսոփայութիւնը եւ գիտութիւնը հոյակապ շարժումներ են: Առաջինը կ'առնէ կեանքը [եւ] տիեզերքը իրր ամբողջութիւն եւ կ'աշխատի ուսումնասիրել զայն իրր միութիւն մը, կ'ուզէ պրպտել կեանքի[ն] գոյապատճառը եւ պրպրտումներ կը կատարէ իրականութեանց էութեան մասին: իսկ երկրորդը աշխատանոցներ եւ բնալուծարաններ հաստատելով փորձի կ'ենթարկէ նիւթն եւ ուժը, եւ սքանչելի գիւտեր կ'ընէ եւ մեքենաներ կը հնարէ: Եւ երկուքը միասին մեծ ծառայութիւն կը մատուցանեն ոչ միայն քաղաքակրթութեան՝ այլ նաեւ կրօնքի[ն]՝ զայն զգուշացնելով եւ հեռու պահելով աւելորդապաշտութիւններէ, զգացականութենէ, [եւ] երեւակայութենէ»⁴⁵:

Գիտութեան եւ իմաստասիրութեան մասին կատարուած այս հաս-

տատումէն ետք, սակայն, Շնորհօքեան կը գտնէ որ անոնք բաւարար չեն բացատրելու եւ արժեւորելու համար կարգ մը բաներ, որոնք վեր են եւ դուրս անոնցմէ: Արդարեւ՝ ի՞նչպէս բացատրել, լուծել եւ վերլուծել մարդկային անձնականութիւնը եւ մարդուն հոգեկան ներքին ուժը: Ըստ իրեն՝ ասոնցմէ առաջինը կ'ենթադրէ «իտէալ, վեհանձն ոգի, վճռականութիւն, յարատեւութիւն, զոհողութիւն եւ ուժ»⁴⁶, մինչ երկրորդը կը զրսեւորուի մարդերով, որոնք, սակայն, ինքնարբերարար կը կենան իրարմէ անջատ երկու մակարդակի վրայ: Նախ՝ կան մարդեր, որոնք «մակերեսային [են], ծանծաղ անձինք, զուրկ ամէն լրջութենէ եւ խորունկութենէ, մոլի հաճոյքի եւ ծիծաղի, շատախօս, պճնասէր եւ բամբաստող», եւ ապա կան «հոգեկան տաղնապի տակ ընկճուած կեանքեր, ենթակայ՝ ջղային պրկումի, կաթուածի, սրտի հիւանդութեանց եւ խելագարութեանց»⁴⁷: Այսուհանդերձ, եւ հակառակ մարդն իր կեանքը դասաւորելու եւ գիտականօրէն զրսեւորելու իր ճիգին, հարցը կը մնայ անլուծելի, ահա թէ ինչո՞ւ համար կ'եզրակացնէ Շնորհօքեանը, թէ «գիտութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը ո՛չ կրնան ժխտել ասոնց»⁴⁸ իրականութիւնը եւ ոչ ալ բացատրել զանոնք բարեշրջումով (evolution) կամ տիեզերական օրէնքով», եւ անգամ մը մերժելէ ետք զանոնք՝ անիկա կու գայ կատարելու իր անյեղլի հաստատումը, թէ «մենք կը հաւատանք գիտական օրէնքներուն եւ սկզբունքներուն, սակայն գիտենք նաեւ թէ անոնց ետին կը կենայ անոնցմէ գերիվեր մեր Երկնաւոր Հայրը, որ աւելի մեծ է քան իր հաստատած օրէնքները:

«Կը հաւատանք նաեւ, թէ արարչագործութեան գլուխ գործոցն է մարդկային անձնականութիւնը, զոր Աստուած իր պատկերով ստեղծեց, եւ որուն հետ անձնական հաղորդակցութիւն ունի:

«Կը հաւատանք, թէ Աստուծոյ եւ մարդ էակին միջեւ գոյութիւն ունեցող հաղորդակցութիւնը, աւելի մեծ ու խորունկ իրականութիւն մըն է քան բնական օրէնքները տիեզերքի(ն), եւ մարդկային անձնականութիւնը իր վեհութիւնն ու փառքը կը գտնէ... սոյն կենդանի հաղորդակցութեան մէջ»⁴⁹:

Շնորհօքեան կը կատարէ լոկ շարք մը հաստատումներու: Իրը չէզոք դիրքորոշում մըն է մարդ—Աստուած յարաբերութեան մէջ: Իրաւ է, որ անհրաժեշտութիւն մըն է հաղորդակցութիւնը, սակայն յօդուածագիրը՝ կը մատչի անոր ո՛չ ի՞նչպէսին եւ ոչ ալ ինչուին: Կը թուի թէ անոր համար բաւ է մէկուն մարդ եւ միւսին Աստուած ըլլալու հանգամանքը: Չէզոք սա դիրքորոշումը, ըսէք՝ անգործօնութիւնը, սակայն, ժխտումն իսկ է Աւետարանին եւ Քրիստոնէութեան, մինչդեռ մարդն իր ստեղծումովն իսկ եւ գոյութեան կոչուելովը արարող Աստուծոյ մը կողմէ՝ «կենսունակ խոյանք» մըն է, Պերկսոնի Էլան վիթալը: Մարդն ստեղծուած է խոյանքի համար ու պիտի շարժի յառաջ, «ուր որ ճամբայ մը գտնէ»: Հեղ մը գտնելէ ետք

այդ ճամբան՝ ա՛լ անհրաժեշտ է որ շարժի ո՛չ թէ որովհետեւ իր ճամբուն վրան է՝ այլ որովհետեւ պարտաւոր է: Սա կ'ենթադրէ դրական ճիգ ու աշխատանք եւ գիտակից տքնութիւն, այսինքն՝ մարդուն կողմէ կամաւոր, նպատակասլաց եւ ուղղութիւն վերցուցած շարժում մը դէպի Արարիչը, մատչում մը անոր եւ նոյնացում: Այլապէս՝ չէզոք սպասում մը վասն աստուածային հաղորդակցութեան՝ պիտի մարդը պահէ հոն ուր որ էր:

Մարդ—Աստուած այս հաղորդակցութեան մէջ հիմնական դեր խաղալու կու գայ Քրիստոս եւ հաւատալ ու հետեւիլ անոր, եւ գործադրել աստուածային սիրոյ սկզբունքներն ու հաւատքի գործնական տարրերը՝ պիտի զետեղեն զայն սեմին մարդ—Աստուած հաղորդակցութեան, որմէ ետք անհրաժեշտ է որ արարեալը մատչի արարիչին, մեկնի դէպի անոր, հասնի անոր եւ նոյնանայ անոր հետ, այսինքն՝ սկզբնական ճիգէ մը ետք եւ անոր յաջորդող բուն աշխատանքէն՝ անիկա պէտք է որ առնէ առաջին եւ միակ քայլը դէպի Աստուած մատչումին, այլապէս միակողմանի եւ սպասողական հաղորդակցութիւն մը յենելով աստուածային սիրոյն վրայ՝ հաղորդակցութիւն մը չէ արդէն, եւ լոկ հաւատք մը, անգործօն եւ անարգասիք հաւատք մը Քրիստոսի փրկագործութեան եւ տիրական միջնորդութեան ընդմէջ մարդու եւ Աստուծոյ՝ բաւարար չէ մարդն ընծայելու քրիստոնեայ, եւ անով եւ անոր նմաններով կազմուած հաւաքականութիւնը՝ քրիստոնեայ եկեղեցի: Ըստ Վեր. Համբարձումեանի մէկ վկայակոչումին՝ արդէն «եկեղեցին երբեք քրիստոնեայ եղած չէ: Անհատներ եւ փոքր խմբակցութիւններ միայն յանդգնութիւն ունեցեր են կիրարկելու Քրիստոսի սկզբունքները կեանքի ամէն կալուածներու մէջ՝ ջահակիրները հանդիսանալով Աւետարանի յաղթական պատգամներուն»⁹⁰:

Հո՛ս ալ իր պարոյկը կ'ոլորէ հարցումը: Ո՛ւր պէտք է գտնել այն ուժը որ քրիստոնեայ ընծայէ անհատը: Սպասողականութիւնն անոր կողմէ՝ միակողմանիութիւն է եւ առ այդ՝ ստեղծուելիք հաղորդակցութիւնն ալ կը դադրի երկկողմանի ըլլալէ: Անշարժ, անճիգ, աննպատակ մարդուն չէ տրուած կարելիութիւնը դէպի Աստուած մատչումին: Մարդկային ոչ մէկ էակ կամ հաւաքականութիւն կարող է ուղղութիւն տալ Աստուածային գործօնութեան, որ արդէն իրագործուեր է աշխարհ առաքումովը Միածինին: Ուրե՛մն:

Կը թուի, թէ Վեր. Ահարոնեանն է որ ունի պատասխանը հարցումին: Ըստ անոր՝ հիմնական է դաստիարակութիւնը մարդուն, իսկ «դաստիարակութիւնը քրիստոնեայ ըլլալու է, զոր ղեկավարող ուժը քրիստոնէական սկզբունքներն ու իտէալները ըլլալու են», որովհետեւ քրիստոնեայ դաստիարակութիւնը «որոշ հայեցակէտ մըն է, տեսակէտ մը, հաւատք մը, եւ որպէս այդ՝ այն կրնայ հակադրուիլ ուրիշ հայեցակէտերու հետ: ...Այն

աղերս ունի անհատի նկարագրին եւ անձնաւորութեան հետ»⁵¹, իսկ հաղորդակցութիւնը, որ մատչում է եւ հասկացողութիւն, կարելի ընծայող միակ ուժը անհատին սորվելու կարողութիւնն է, որովհետեւ «դաստիարակութիւնը այն է՝ ինչ որ անհատ մը ինքնիրմով կ'ընէ՝ ինքզինք[ը] յարմարցնելու [համար] կեանքի եւ անոր պէտքերուն»⁵²: Այս մէկն արդէն կրօնական կերպով ընդունուած ձեւն է դաստիարակութեան, իսկ «կրօնքը իր բարձրագոյն առումով կեանքին ներուժն է թէ անհատին եւ թէ ալ ընկերութեան համար: Ան հաւատալիքներու, հաւատոյ հանգանակներու, արարողութիւններու ու ծէսերու հաւաքածոյ մը չէ, այլ առաւելարար Աստուծոյ հետ յարաբերութիւն է: ...Կրօնքը անհատին մէջ այն բանն է որ կ'որոշէ անոր հիմնական հաւատարմութիւնը, հաւատքը եւ վարք ու բարքը: ...Կրօնքը հայեցակէտ է, արժէք է, զգացում է, սովորութիւն է, ծանօթութիւն ու վարժութիւն է միանգամայն: Ամփոփելով՝ կրօնքը սրտի եւ մտքի զարդ է»⁵³: Կրօնքի այսպիսի տարազում մը կ'ենթադրէ նախ ուսուցում, որուն պիտի յաջորդէ հաւատքը: Անիկա վեր կը մնայ կոյր հաւատքէն եւ կ'ընծայուի ծրագիր. ահա թէ ինչո՞ւ համար անհրաժեշտ է որ կրօնքն ըլլայ ծրագրուած, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս ուսուցումն անոր, որպէսզի անիկա ո՛չ թէ նպատակադրէ անհատը հասցնել «փորձութեան», իմա փորձառութեան՝ «այլ առաւելարար նշանակալից դարձնէ [անոր] ներկայ փորձառութիւնները»⁵⁴:

Հո՛ս է որ մարդ—Աստուած յարաբերութեան ընթացքէն ներս քայլ կը նետեն՝ եկեղեցին եւ կրօնական կառոյցները, որոնք արդէն հետամուտ են դաստիարակութեան եւ կրթանքի: «Եկեղեցին կիրակնօրեայ դպրոցին վրան կը կերտէ իր շէնքը՝ կը հաստատէ Վերապատուելին եւ կ'աւելցնէ նոյնհետայն թէ «կիրակնօրեայ դպրոցը կեցած է դաստիարակութեան վրայ», որովհետեւ «դաստիարակութիւնը հզօր ուժ մըն է: ...Ազգերու, ցեղերու եւ համայնքներու ապագան որոշող ազդակը դաստիարակութիւնն է՝ պարզօրէն անոր համար որ «սերունդ մը ինչ դաստիարակութիւն [որ] ստանայ եւ ինչ տեսակ փիլիսոփայութեամբ [որ]... սնանի՝ ատկէ կախում ունի այդ սերունդին նկարագրի: ...[Ի վերջոյ] դաստիարակութիւնն է կեանքի[ն] ուղղութիւն եւ նշանակութիւն տուող ազդակը»⁵⁵: Այս բոլորը կարելի կ'ընծայուին, սակայն, լո՛կ կիրակնօրեայ դպրոցով: Արդարեւ՝ «կրօնական դաստիարակութիւնը սնանիլ է այն հաւատքով, իտէալներով եւ սկզբունքներով, որոնցմով մարդիկ կ'ապրին հաւաքարար կամ իրր անձ»⁵⁶:

Սակայն, ըստ Վեր. Ահարոնեանին, քրիստոնէական դաստիարակութեան մէջ եկեղեցիին եւ կիրակնօրեայ դպրոցին չափ եւ գուցէ նաեւ աւելի կշիռ ու դեր ունի ընտանիքը, որովհետեւ «կրօնը կեանք է եւ կեանքի ամբողջական հայեցակէտ»⁵⁷: Ընտանիքը, կը հաւատայ յօդուածագիրը, լիովին կրնայ ի կատար ածել դաստիարակութեան այս առաքելութիւնը, ո-

բովհետեւ անիկա չիր բարեշրջումին մէջ ամենահասունն է եւ կատարեալ կերպով զուգորդուած է մարդկային նախնական պէտքերուն, ու կը հայթայթէ յարաբերութիւններու ամենէն մտերիմը, ... բնականաբար նկատի կ'առնէ ամէն անհատ անդամը, [եւ] կը կերտէ խորհելու եւ զգալու սովորութիւնները [անոր]։ Ընտանիքը անհատականութեան ձուլարանն է, ... իտէպլներն ու գաղափարները գործնական կեանքի կը վերածէ, [եւ անոր] «յարաբերութիւնը դէպի ապագայ ուղղուած է»⁵⁸։

Հոս, ճիշդ հոս ալ կու գայ հարցումն իր պատասխանը պահանջելու Այս բոլորը բա՛ւ են քրիստոնեայ՝ մանաւանդ աւետարանական ընծայելու ունէ մէկը։ Ըստ Վեր-Տիգրան Խրչոբեանին՝ «ինքզինք աւետարանական կոչող անհատ մը կամ եկեղեցի մը չի նշանակեր թէ անպայման աւետարանական է, ոչ ալ այդ անունը չկրող մէկը աւետարանականութենէ զուրկ է։ ... [Իրականութեան մէջ՝] Աւետարանականութիւն եւ Աւետարանական Եկեղեցի նոյնանիշ բառեր չեն։ ... Աւետարանականութիւնը հոգի է, Աւետարանական Եկեղեցին՝ անոր մարմնացումին մէկ որոշ տիպարը։ Առաջինը գաղափար է, երկրորդը՝ անոր իրականացումը։ Առաջինը անփոփոխ է, երկրորդը՝ փոփոխական։ Առաջինը տեւական է, երկրորդը՝ անցաւոր։ Առաջինը տիեզերական կամ ընդհանրական է, երկրորդը՝ յարանուանական։ Աւետարանականութիւնը հիմնուած է Աւետարաններու մէջ պարզուած Աստուածային կեանքին վրայ, որ կը կազմէ եւ պէտք է [որ] կազմէ Աւետարանական] Եկեղեցիին եւ ունէ քրիստոնէական եկեղեցիի նպատակը, որուն իրագործումին համար ինքը միջոց մըն է։ Աւետարանական] Եկեղեցին, ինչպէս ամէն եկեղեցի, այնքան արժէք ունի որքան [որ] ան կը մարմնացնէ այդ հոգին, կ'իրականացնէ այդ գաղափարը, [եւ] իր մէջ կը ցոլացնէ Յիսուս Քրիստոսի կեանքը»⁵⁹։ Քիչ մը անդին, սակայն, վերապատուելին տակաւին կը շարունակէ հաստատել, թէ «Աւետարանականութիւնը ամէն բանէ առաջ եւ ամէն բանէ վեր՝ աւելի հոգեւոր շարժում մըն է։ Չըսենք՝ կրօնական կամ յարանուանական շարժում։ Այդ բառերը նոյն իմաստը չունին։ Առանց հոգեւոր ըլլալու՝ մէկը կրնայ ջերմ կրօնասիրութեամբ եւ բուռն եկեղեցասիրութեամբ տոգորուած ըլլալ։ ... Աւետարանական շարժումը ազատական է, յառաջդիմական է, անդասակարգային է, համամարդկային է, քանզի ան հոգեւոր է։ Առաջին չորս յատկանիշերը կը վերաբերին մարդոց իրարու հետ ունեցած փոխ-յարաբերութեան, մարդու անցեալին եւ ապագային նկատմամբ որդեգրուելիք դիրքին... Բայց անոնց աղբիւրն է հինգերորդը։ Ան կրնայ ազատ ըլլալ, կրնայ ընդարձակելի եւ յառաջանալ։ ... Մէկ բառով՝ աւետարանական շարժումը Յիսուս Քրիստոսի կեանքն իսկ է»⁶⁰։

Հոս օգտագործուած եւ շեշտադրուած կը գտնենք «հոգեւոր», «համամարդկային», «ազատական», «յառաջդիմական» եւ «անդասակարգա-

յին» ստորոգումները, որոնցմէ գոնէ երկուքին վրան կրժանրանայ յօղուածագիրը: Ըստ անոր՝ ազատութիւնը կը նշանակէ նախ՝ «ազատութիւն՝ մեղքի տիրապետութենէն», եւ ապա՝ «ազատութիւն՝ մարդկային հինցած եւ արժէքագրուած աւանդութիւններէն եւ օրէնքներէն»⁶¹, ահա թէ ինչո՞ւ համար «միշտ ժամանակավրէպ, առժամեայ արժէք ունեցող եւ կեանքի յառաջընթացքին դէմ խոչընդոտ դարձած աւանդութիւնները պէտք է զատել մեր ընթացիկ կեանքէն եւ թանգարաններու մէջ պահել՝ որքան [որ] ալ մեզի սիրելի դարձած կամ երկար ժամանակի գործածութեամբ նուիրականացած ըլլան» անոնք⁶²: Միւս կողմէն՝ անիկա կը հաստատէ նոյն ատեն, թէ՛ «համամարդկային ըլլալ չի նշանակեր հակազգային ըլլալ կամ ազգութիւնը ուրանալ: ... Սկիզբէն ի վեր միշտ գոյ եղած են տարբեր լեզուով, բարքերով, [եւ] սովորութիւններով շատ ազգեր. զանոնք անհետացնել ոչ կարելի է եւ ոչ [ալ] օգտակար՝ ընդհանուր մարդկութեան համար: Ամէն ժողովուրդ, ամէն ազգ ունի իր մասնաւոր գեղեցկութիւնը, ձիրքը, ընդունակութիւնը, [եւ] արժէքները՝ արտայայտուած իր մասնալատուկ ձեւերով եւ երանգներով, որոնք կրնան նոխացնել, զօրացնել եւ գեղեցկացնել ընդհանուր մարդկային կեանքը: ... Աւետարանի լոյսին համեմատ՝ ամէն ժողովուրդ արտօնութիւն ունի իր ունեցած գանձերը եւ արժէքները օգտագործել՝ ծառայելու [համար] մարդկութեան, ... եւ ոչ թէ գործածել [զանոնք] իր իսկ պանծացումին, փառարանումին եւ շահին համար»⁶³:

Ոչ միայն այսքան: Ազգերու եւ ժողովուրդներու անհատական պատկանելիութեան եւ ինքնութեան չափ կարեւոր են այլ իրողութիւններ, գորոնք Աւետարաններու ուսուցումին եւ սկզբունքներուն վրան հիմնուած Եկեղեցին ստեղծեց եւ հրիտակեց մարդկութեան: Իրաւ ալ՝ այժմ փոքրակներկ մը պիտի ցոյց տայ, թէ «Եկեղեցին ժամանակ մը զբաղեցաւ մեծ հանգանակներ կերտելով: Անոնք շատ թանկագին են եւ եկեղեցին մեծ կտակը [եւ] զանձը կը կազմեն աւանդուած՝ յաջորդ դարերուն: Եկեղեցին ատեն մը պարապեցաւ եկեղեցական փառաւոր շէնքեր եւ քաթետրալներ շինելով: Անոնք զարդն ու պարծանքն են հին եւ նոր մեծ քաղաքներու, եւ գեղեցիկ խորհրդանշանը՝ քրիստոնէական հաւատքին եւ նուիրումին: Սակայն Եկեղեցին գերազոյն տուրքը մարդկութեան մեծ նկարագիրներն են»⁶⁴, որոնք կը կազմեն մարդկութեան իրական գանձը, պարծանքը եւ զօրութիւնը: Աշխարհ այսօր պէտք ունի մեծ նկարագիրներու, մեծ անձերու, որոնց արտադրութեան մէջ մեծագոյն պատասխանատուութիւնն ունի Եկեղեցին»⁶⁵:

Իրականութեան մէջ՝ անհրաժեշտ այս մեծ նկարագիրներու բացա-

կայութիւնն է, որ վիրաւոր կ'ընծայէ եկեղեցին: Արդարեւ՝ անո՛նք են որ պիտի կարողանան միասնական, անքակտելի եւ զօրաւոր հոգի մը պարգեւել մարդկային հաւաքականութիւններուն, մանաւանդ եկեղեցիին, որ այժմ կը ներկայացնէ պառակտուած եւ բզիկ-բզիկ ինկած կացութիւն մը: Այս իրականութիւնն անշո՛ւշտ որ ունի իր պատճառները, որոնց բոլորը չեն որ կրնան բացատրուիլ եւ դառնալ ընկալելի: «Թէեւ բաժանումներէն ոմանք կրնան պատմութեան մէջ արդարանալ՝ բայց ոչ բոլորը»՝ կ'եզրակացնէ յօդուածագիր Վերապատուելին: «Եթէ ոմանք բաժնուած են զուտ հոգեւոր պատճառներով՝ յաճախ դիտելի է որ տգիտութիւն, փառասիրութիւն եւ իշխանութեան մրցակցութիւն բաժանումի իրական պատճառներ եղած են: Պէտք է աւելցնել նաեւ թէ ոչ միայն զուտ կրօնական՝ այլ նաեւ կրթական, տնտեսական, քաղաքական եւ ազգայնական ազդակներ մեծ բաժին ունեցած են այս իրերամարտ բաժանումները յառաջացնելու մէջ»⁶⁶:

Այլ գործի մը մէջ Վերապատուելին կ'անդրադառնայ նոյն ցաւին, եւ կը թուէ բազմաթիւ անձնական, հոգեկան եւ հոգեբանական ազդակներ այս բաժանումները յառաջացնելու ճամբուն վրայ: Ըստ անոր՝ այս ուղղութեամբ մեծ դեր կը խաղան անհատական ենթադրական արժէքները, իշխանատենչութիւնը, գոռոզութիւնը, ուրիշներու հանդէպ արհամարհանքը եւ զայն արտայայտող ոգին, ճշմարիտ արժանապատուութեան եւ իրաւ արժէքի գիտակցութեան չփոթը, ուրիշներու հետ իր անձին, անհատականութեան եւ հոգեւոր ու իմացական արժանիքներուն բաղդատականն ու գերադասումը, ցեղային անխառնութեան պատրանքը, եւ ուրիշներէն աւելի սրբակրօնութեան եւ գերազանցապէս խորունկ հաւատք ունենալու անմեկնելի սխալը⁶⁷:

Եկեղեցիի մարմինին պառակտուածութեան եւ բաժան-բաժան ըլլալուն պատճառներուն եւ ազդակներուն որոնումին մէջ՝ ո՞ւր պէտք է դնել հայութիւնը, մանաւանդ անոր աւետարանական փոքրաթիւ հատուածը: «Աւաղելի է, որ», կը գրէ Վերապատուելին, «փոքրաթիւ հայ աւետարանականները զանազան անուններով փոքր հատուածներու բաժնուած են», իրականութիւն մը՝ որուն բարձումին համար անիկա միայն կրնայ աղօթել եւ յուսալ որ «քրիստոնէական եւ ուղղամիտ իմաստութիւնը վերջապէս կարելի պիտի ընեն բոլորին միացումը մէկ անուան տակ եւ մէկ մարմնի մէջ»⁶⁸:

Թէ այս բաղձանքը ո՞րքան իրականանալի էր այս դարու յիսունական թուականներուն՝ գիտցաւ ո՛չ մէկը, ո՛չ իսկ Վերապատուելին, որ գտաւ թէ Հայ Աւետարանականութեան յառաջացումը նորութիւն մը չէր բնաւ՝ տրուած ըլլալով որ անիկա սկսաւ «ո՛չ ժ.թ. դարուն սկիզբները զանազան բողոքական առաքելութեանց» գործունէութեամբ, «ո՛չ ... թոնդրակեցիներու կամ պաւլիկեաններու, եւ ոչ ալ հայոց լուսաւորիչ նկատուած

Գրիգոր Պարթևի» օրով, այլ առաջին իսկ դարուն Քրիստոսի Աւետարանին քարոզչութեամբ Հայաստան Աշխարհէն ներս⁶⁶։ Աւելին «ԺԹ. դարու Աւետարանական շարժումը Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի դէմ ըմբոստութիւն մը չէր։ Անոր նպատակը Մայր-Եկեղեցին քանդելով անոր տեղ նոր մը շինել չէր, կամ զայն օտար կեդրոնի մը կապելով օտարացնել չէր։ Իսկ քաղաքական բնոյթ կամ նպատակ անոր մէջ երբեք զոյւլթիւն չունէր, թէպէտ ան իր հակառակորդներուն կողմէ միշտ ալ քաղաքական ակնոցով դիտուած եւ գնահատուած է։ Ան ընդհանուր հայկական զարթօնքի մէկ մասը կը կազմէր եւ կը ձգտէր Հայաստանեայց Եկեղեցին արթնցնել իր հոգեւոր կոչումին, զայն զօրացնել հոգեւորապէս եւ վերանորոգել Աւետարանի ոգիին համեմատ»⁷⁰։

Հակառակ բոլոր այս իրողութիւններուն՝ այդ շարժումն ունեցաւ բանակ մը ընդդիմադիրներու, որոնք ի ժամու եւ ի տարածամու զայն ներկայացուցին այնպէս՝ ինչպէս որ չէր անիկա։ Իր սկզբնական օրերուն՝ այս շարժումին հիմնադիրները զգուշացան անոր տալու բողոքական առկայ որեւէ ձեւ ու կազմակերպուածութիւն, եւ փորձեցին զայն պահել արեւելեան իր ձեւին մէջ, այսինքն՝ չհեռանալ Մայր Եկեղեցիի ինքնութենէն։ Սակայն շուտով երեւան եկաւ, որ շարժումը կարծուածէն աւելի ենթակայ էր միջամտութիւններու։ Նիւթական պակասն ալ կատարեց մնացեալը, որուն հայթայթումին համար ղեկավարութեան մէջ մտած միախոնարական առաջնորդութիւնը զրաւ զայն այլ ուղիի վրայ, ահա թէ ի՞նչպէս շարժումն ստացաւ ա՛յն ձեւը՝ ինչ որ այդ վերջինները՝ միախոնարները գիտէին։ Իսկ զգտնուեցան հայ եւ օտար եկեղեցականներ, որոնք պէտք եղածէն աւելի հետաքրքրուեցան որոշ մէկ ձեւով՝ մոռնալով որ Աւետարանականութիւնը աւելի խորք էր քան թէ ձեւ»⁷¹։

Ըստ Խրիոթեանի՝ արդէն սկսած էին շեղումն ու տարանջատումը Աւետարանական Շարժումէն ներս, որ հետզհետէ, ժամանակի ընթացքին, պիտի ստանար զանազան ու զարմանազան ստորոգումներ, ենթարկուէր այլազան դրսեւորումներու, եւ իյնար բզիկ-բզիկ։ Ահա թէ ինչպէ՞ս այսօր կարելի է գտնել առկայութիւնը Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիէն յառաջացած տարօրինակ եւ անօրինակ հաւաքականութիւններու, կրօնական անջատ կազմակերպութիւններու, եւ Աւետարանին անունով բարբառող այլազան խմբաւորումներու։ Հայ Աւետարանական պատմագրութիւնն այժմ կը ճանչնայ առկայութիւնը Երիցական Եկեղեցիին (Թուրքիա, Կիպրոս, Հիւսիսային Պարսկաստան), Եպիսկոպոսական Եկեղեցիին (Հարաւային Պարսկաստան), Կալվինական-Չուիցերական Միախոնարական-Եկեղեցիին (Կովկաս), եւ 1919էն ետք՝ Ռուս Բողոքական, Ժողովար-

կան, Մկրտչական, Աստուծոյ, Նազովրեցիի եւ Եղբայրութեան Եկեղեցիներուն: Ի դէպ, այս բոլորէն անկախ, կան տակաւին «ուրիշ կարգ մը խրմբակներ, որոնք զարմանազան անուններով կը սիրեն պահել անջատ գոյութիւն»⁷⁵. Նշելէ ետք այս բոլորը՝ յօդուածագիր վերապատուելին կը հաստատէ, թէ «այս կերպով Աւետարանական Շարժումը վերածուեցաւ յարանուանական շարժումի՝ կատարելով իր մեծագոյն շեղումը իր բնական ընթացքին մէջ»⁷⁶:

Հակառակ այս իրողութեան, սակայն, Վերապատուելին փութաց եզրակացնելու, թէ «Հայ Աւետարանականութեան նկարագրին իբր ընդհանրական մէկ գիծը բաւ է յայտնել հոս թէ Հակառակ եղած շեղումներուն՝ այս շարժումը մեր մէջ եղած է առաւելապէս հոգեւոր՝ նշանակէտ ունենալով Քրիստոսի նկարագրին պէս մարդիկ արտադրել: Ան ջանացած է Աւետարանը քարոզել իր պարզութեան մէջ՝ զգուշանալով մխրճուելէ դաւանական եւ վարդապետական մանրամասնութեանց եւ կնճռոտութեանց մէջ: Ան ջատագոված է սա դաղափարը թէ մարդ աւելի պէտք ունի կեանքի՝ քան թէ տառի: Ան աւելի շեշտած է Ս. Հոգիով մկրտութիւնը՝ քան թէ անոր արտաքին սա կամ նա ձեւը»⁷⁷:

Ծիշդ եւ իրաւ: Այսուհանդերձ Խրչորեան տակաւին կը շարունակէ յայտնել, թէ Հայ Աւետարանականութիւնը ունեցաւ մեծ ազդեցութիւն հայութեան ներս: Այսպէս՝ «իբր հոգեւոր բարոյացուցիչ ազդակ՝ մեծապէս օգտակար եղած է»⁷⁸. «Ան ոչ միայն ճշմարտութիւնը՝ այլ նաեւ մաքուր լեզուն շեշտած է իբր մաքուր սրտի արտայայտութիւն: Մարդոց (սորվեցուցած է) զուսպ լեզու եւ քաղաքավար ոճ՝ խօսքով արտայայտուելու աւտեն: ...Ան սորվեցուցած է միշտ զգուշանալ անսանձ արձակուած զգացումներու հոսանքէն տարուելէ եւ միշտ թելադրած է ըլլալ իրապաշտ իր խորհողութեան մէջ: ...Ան ջատագոված է միշտ պարզ կեանքը եւ դատապարտած է անպէտ արդուզարդը եւ ցուցամոլութիւնը»⁷⁹: «Ան միշտ աւելի ջատագոված է դրական արժէքները եւ լծուած՝ դրական եւ շինիչ աշխատանքի: ...Առաքելական Եկեղեցին ան միշտ նկատած է իբր Մայր Եկեղեցի եւ ինքզինքը՝ անոր գաւակը, հետեւաբար՝ ծառայելու պարտական անոր: ...Աւետարանական Եկեղեցին ինքզինք իբր նպատակ չի նկատեր՝ այլ միջոց մը Աւետարանը տարածելու»⁸⁰:

Եզրակացութիւնն այս բոլորին: Յստակ էր կեցուածքը Վերապատուելի Խրչորեանին: Ըստ անոր՝ Աւետարանական Եկեղեցին «պատրաստ է նոյնիսկ իր գոյութեան վերջ մը տալ(ու) երբ հոգեւորապէս զօրացած Մայր Եկեղեցին վերստին սկսի կատարել նոյն գործը...: Մայր Եկեղեցին պէտք չունի Կաթոլիկ գոյնով շարունակուելու կամ բողոքական տարագով երեւնա-

լու իր այս հոգեւոր գործը կատարելու համար. կը բաւէ որ ան վերաբժար-
ծէ իր գուրգուրանքով պահած Աւետարանի ջահը, հաւատարիմ մնալով
իր տոհմիկ, նախնական, արեւելեան ականդութեանց՝ զերծ բոլոր օտար
տարրերէ»⁷⁸: Իրականութեան մէջ, ինչպէս այլ տեղ կը հաստատէր Վերա-
պատուելին, «Հայ[աստանեայ]ց Եկեղեցին եզակի երեւոյթ մըն է ընդհա-
նուր քրիստոնէութեան մէջ»: Տիրող պայմաններու ներքեւ անիկա «աւելի
գրադած է գործնական հարցերով քան թէ տեսական վարդապետական խըն-
դիրներով, եւ միտած է միշտ իր նախնական պարզութիւնը պահել: Իրա-
կանութեան մէջ ալ՝ բոլոր հին եկեղեցիներու[ն] մէջ ամենէն պարզն է Հայ-
[աստանեայ]ց Եկեղեցին», եւ «նախնական առաքելական պարզ եկեղեցիի
եւ Պապական կամ Օրթոտոքս բարձրօրէն զարգացեալ Եկեղեցիին միջեւ
իրեն յատուկ տեղ մը կը գրաւէ», եւ անոնց հետ «իր շփումներէն ծագած
դժուարութիւնները հարթելու համար վարած է տեսակ մը իրաւախոհա-
կան միջին եզր մը գտնելու քաղաքականութիւնը: Ասոր արդիւնքը պէտք
է նկատել անոր վարդապետութեան անորոշութիւնն ու առաձգականու-
թիւնը, որ ոմանց կողմէ լայնամտութեան համազօր նկատուած է»⁷⁹:

Շատ էր խիզախ՝ Վերապատուելի Նրլորեանին մատչումը հարցերուն:
Ասկէ չորսուկէս տասնամեակ առաջ՝ հայ աւետարանականներ հազիւ թէ
կարենային ունկնդիրն ըլլալ կրօնականէն անդին ազգայնականութիւն
բուրոզ եզրակացութիւններու: Որպէս անջատ էութիւն եւ կազմակերպու-
թիւն, դար մը ամբողջ գոյատեւելէ ետք, Վերապատուելին եկաւ յայտա-
րարելու թէ Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցիին կողմէ վերադարձ մը իր առ-
ջի աւետարանականութեան եւ անկէ բխած պարզութեան՝ բաւ պիտի
ըլլային որ Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին վերջ մը տար իր
գոյութեան որպէս վարդապետութիւն եւ կառոյց, եւ լուծուէր Մայր Եկե-
ղեցիէն ներս: Արդարեւ, այդ օրերուն դժուար թէ այս մէկն ըլլար ընդու-
նելի եւ դառնար իրականութիւն Վերապատուելիին կարգակիցներէն
ո՛րեւէ մէկուն համար: Ի վերջոյ՝ կար շօշափելի փաստը երէկ եղածներուն եւ
այսօր գոյատեւողներուն: Կար նաեւ գրեթէ բոլորին կողմէ գրուանի ներ-
քեւ պահուած իրաւութիւնը աւետարանականներէն ոմանց հոգեկան եւ
հոգեբանական դրոյթին: Յիրաւի՝ շատ բան էր կորսուած ոմանց հայու
առհաւականութենէն եւ ազգային պատկանելիութենէն, եւ մէկ դարու
քանդածը կարելի չէր մէկ օրէն եւ գրիչի մէկ հարուածով վերականգնել:

Իրաւ է այսօր, եւ անուրանալի, որ Աւետարանական Շարժումը մե-
ծապէս օգտակար հանդիսացաւ հայութեան գոնէ մէկ հատուածին, եւ տուն
տուաւ որոշ յառաջդիմութեան մը ընկերային, ընտանեկան, առողջապա-
հական եւ գաղափարաբանական մարզերէն ներս⁸⁰, սակայն այս չէր նշա-
նակեր, եւ չնշանակեց ալ, որ այդ յառաջդիմութիւնը գոյութեան կոչուե-

ցաւ լո՛կ շնորհիւ Հայ Աւետարանական Շարժումին եւ միմիայն աւետարանականներուն մօտ: Այս մէկը, այս յառաջդիմութիւնը, պիտի գար ի հեծուկս ամէն ինչի:

3.

Հոս կ'աւարտին հակիրճ մէկ ներկայացումն ու ոչ—խոր մէկ վերլուծումը Աւետարեք Մատենաշարի չորս պրակներուն: Չէինք որոշած կատարել խոր եւ սպառիչ մէկ պեղումը անոնց ներկայացուցած նիւթերուն եւ իջնել ալքերէն ներս այդ նիւթերու հեղինակներուն ըսածին եւ ըսել ուզածին: Չէինք որոշած նաեւ լոյսին բանալ ներքին ծալքերը չորսուկէս տասնամեակ առաջ գոյութեան կոչուած շարժումի մը, որ դրսեւորուեցաւ այս մատենաշարով: Ի՛նչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ այսօր, երբ ժամանակէն ներս զետեղուած մօտաւորապէս կէսդարեայ հեռաւորութենէ մըն է որ կը դիտենք եղածն ու արտայայտութիւն զգեցածը, կը գտնենք թէ Աւետարեք Մատենաշարը եղաւ առաջինը հայ աւետարանական հրատարակութիւններուն մէջ, որ փորձեց կրօնական, բարոյական եւ քարոզչական բազմաթիւ անգամներ հեղհեղուած եւ ալ իմաստազուրկ դարձած խօսք ու բանէ անդին մատչիլ ինքզինքին տուած իր առաքելութեան եւ լրջօրէն կազմակերպուած ու մերթ խորացուած ուսումնասիրութեան եւ վերլուծումի ենթարկել կարգ մը հարցեր, որոնք, այդպէս ալ, տասնամեակներով մնացել էին դուրս ուշադրութենէ, առանց ալ մխրճուելու աստուածարանական եւ եկեղեցարանական վէճի ու վիճարանութեան մէջ, եւ դուռը բաց պահել բոլոր անոնց առջեւ որոնք կը հաւատային Աւետարանին եւ անոր սկզբունքներուն, եւ կ'ուզէին զանոնք իրագործուած ու կեանքի կոչուած տեսնել հայութեան մեծ ու փոքր բոլոր հատուածներէն ներս:

Չեղա՛ւ սակայն այդպէս, եւ հաւատքով սկսուած գործ մը հասաւ իր աւարտին ոմանց մոլեռանդութեան եւ ուրիշներու միտք ու դատումէ հեռու խոչընդոտներուն պատճառով: Իրականութեան մէջ, սակայն, այսօր, իր հրատարակութենէն գրեթէ կէս դար հտք, Աւետարեք Մատենաշարը պատիւ կը բերէ ո՛չ միայն անոր պատասխանատու խմբագիրին, անոր գործակցող խմբագրական կազմին, անոր հեռու եւ մօտ աշխատակիցներուն՝ այլ մանաւանդ անոր ծնունդ տուող, զայն սնուցանող, եւ լո՛կ չորս պրակ հրատարակելու չափ ուժ ու կամք ունեցող այն մարդերուն, որոնք հաւատացին գործին եւ անոր հետապնդած գաղափարին, եւ որոնց նմաններուն այդքան զգալի է բացակայութիւնն այսօր եւ ներկայութեան կարիքն այդքան մեծ՝ ներկայիս:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՒՆՆԵՐ

1. **Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի** բնութագրումով՝ *Աեղաբերը* «կրօնական, ուսումնական, ընտանեկան եւ քաղաքական շարաքարերը [էր], հրատարակուել է 1855–1915ին Կ. Պոլսում (1855–[18]65ին «Աեւտաբեր եւ շտեմարան գիտելեաց»), խմբագիրներին էին՝ Տուայր, Է. Պլիս, Մ. Կրին, Հ. Պարսըն, Հ. Ալլոն, Մ. Մինասեան, Ֆ. Սերալլոն, Ա. Շմաունեան, Յ. Դեժիգեան: «Ա[ւեւտաբերը]» ամերիկացի միսիոնարների ընկերութեան օրկանն էր: Հրատարակուել է նաեւ հայատառ բուրբերով: 1872–1915ին [ընդհատումներով] որպէս «Ա[ւեւտաբերի]» յանելուածներ յոյս են ընծայուել «Աեւտաբեր տղայոց համար» (1908ից «Աեւտաբեր մանկանց») եւ «Աեւտաբեր շոնուրլար իշիւն» հայատառ բրբերէն հանդէսները: «Ա[ւեւտաբեր]» յուսատրոսիսն տարածելու անուան տակ աշխատել է նպաստել արեւմտահայութեան շրջանում քաղաքականութեան եւ ամերիկեան ազդեցութեան տարածմանը: Կրօնարարական նիւթերի հետ միատեղ տպագրել է հայագիտական եւ գեղարուեստական գործեր: Աշխատակցել են Ե[ղիա] Քասունին, Յ[ովհաննէս] Պուժիգանեանը, Գէորգ Մեսրոպը, Յ[արութիւն] Մարտեանը եւ ուրիշներ: Լինելով արեւմտահայ աշխարհաբարի առաջին պարբերականներից՝ «Ա[ւեւտաբերը]» նպաստել է նրա զարգացմանը»: Տես՝ **Հայկական Սովետական Հանրագիտարան**, հտ. 1, Երեւան, 1974, էջ 613:
2. Տես՝ Լեւոն Վարդան, «Վեր. Տիգրան Ե. Խրոյրեան (1891–1968), **Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս**, հտ. ԺԲ, Պէյրութ, 1992, էջ 24:
3. Այս մասին տես՝ Հայկ Պարիկեան–Յովնան Վարժապետեան, **Պարմութիւն Սուրիոյ Հայ Տպարաններու**, Հալէպ, 1973, էջ 165:
4. Տիգրան Խրոյրեան, **Ոսկեմարտեան**, հտ. Ա., **Պարմութիւն Մերջատոյ Արեւելի Հայ Աեւգլարանական Միութեան**, Պէյրութ, 1950, էջ 173–175: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս **Ոսկեմարտեան**, Ա.:
5. Այս բոլորին մասին տես՝ Սարգիս Պաղապանեան, **Կեանքիս Տար ու Պաղ Օրերը**, Հալէպ, 1983, էջ 174–181 եւ 193–202:
6. **Ոսկեմարտեան**, Ա., էջ 176–177:
7. Նոյն, էջ 180–192:
8. Տոքթ. Մերիլի կեանքին նախապատերազմեան մէկ դրսեւորումին համար տես՝ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, **Պարմութիւն Անրէպի Հայոց**, հտ. Ա., Լոս Անճելոս, 1953, էջ 835–839:
9. **Ոսկեմարտեան**, Ա., էջ 177–178:
10. Հակառակ Մերձատր Արեւելի Հայ Աեւտարանական Միութեան մօտ կատարած մեր դիմումին՝ օգտուիլ կարենալու համար 1949 եւ 1950 թուականներուն Կեղղոնական Մարմնի ժողովական ատենագրութիւններէն, եւ հակառակ մեր ստացած դրական պատասխանին այդ կարելիութեան շուրջ՝ մեզի չընծայուեցաւ առիթը զանոնք ունենալու աչքի առջեւ, որպէսզի անոնց տունալներով կարենայինք շարադրել ընթացքը դէպքերուն: Գուցէ օգտակար պիտի ըլլային Վերապատուելիին օրագրութեան տեւորերը, որոնցմէ անիկա ոմէր պահած, եւ զորոնք կը մտածէր օր մը օգտագործել լիբանանահայ մեր կեանքին մէկ պատումին համար, սակայն անոնք սլ անհետ կորսուեցան լիբանանեան քոհուրոնի սկզբնական շրջանին, երբ իր ընտանիքին անդամները մեկնեցան Միացեալ Նահանգներ եւ անբնակ մնացած իր բնակարանը գրաւուեցաւ զինեալներու կողմէ եւ հիմնովին կողոպտուեցաւ, իսկ մեզի համար անկարելի դարձաւ փրկել որեւէ բան անկէ:
11. Այժմ հոս կը խուսափինք օգտագործել *Աեղաբերի* վերիբատարակութեան եւ դադ-

- րեցումին մասին Վեր. Խրյորեանին անձնապես մեզի հաղորդածները, որոնք արդեն ունին գրեթե կեսդարեայ հնութիւն, եւ անոնցմէ ոմանք վստահօրէն ենք արկում են աղօտեցումի: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ անոնք չեն գծեր զեղեցիկ մէկ պատկերը իրողութիւններուն եւ յականէ անուանէ կ'անուանարկեն հայ աւետարանական կարգ մը ղեկավարներ, որոնք փոխանակ թիկունք կանգնելու սկսումը դրական գործի մը՝ արտաքին եւ ներքին ճնշումներու ներքեւ ժխտական դիրք մը որդեգրեցին ո՛չ միայն **Անգարերի** խմբագիրին՝ այլ նաեւ գործին իսկ ղէմ: Եւ ինչպէս որ Վերապատուելին խնայեց անոնց եւ շարժանագրեց անոնց անունները որեւէ տեղ՝ նոյնը կ'ընենք մենք նաեւ: Ի վերջոյ, կը հաւատանք թէ կայ վերջին դատաստանի օր մը:
12. Փրոֆ. Լուրճի Լեւոնեանի մասին տես **Քսանհինգամեայ Հունցըր, Լեւոնեան Յորհիմնական հասցոր**, պատրաստեց՝ Վեր. Տիգրան Ե. Խրյորեան, Հալէպ, 1948, էջ 223-234: Տես նաեւ՝ Գեորգ Ա. Սարաֆեան, **Պատմութիւն Անթէպի Հայոց**, հտ. Բ., Լոս Անճելըս, 1953, էջ 643, եւ **Ոսկեմարտան**, Բ., էջ 8:
13. Նոյն, էջ 10:
14. Իրաւարան Համբարձում Պերպէրեան եւ Խորեն Ասագ Զինյ. Ներսէսեան, **Յուշամարտան Քիլիսի Հայոց**, Պէյրութ, 1969, էջ 261: Տես նաեւ՝ **Ոսկեմարտան**, Բ., էջ 8-9:
15. Տ.Ե. Խրյորեան, «Թէ ինչո՞ւ այս հրատարակութիւնը», **Անգարեր Մարտնաշար**, թիւ 1, Պէյրութ, 1949, էջ 2: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Խրյորեան, «Թէ ինչո՞ւ»:
16. Ակնարկութիւնը կ'երթայ Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիին:
17. Խրյորեան, «Թէ ինչո՞ւ», էջ 1-2:
18. Տես **Անգարեր Մարտնաշար**, թիւ 2, Պէյրութ, 1950, կողքի էջ Դ:
19. Հակառակ բազմիցս մեր կատարած հարցապնդումներուն՝ Վերապատուելին միշտ ալ խուսափեցաւ տալէ որեւէ անուն խոշորօրոտ հանդիսացող որեւէ անձի, որեւէ գործակիցի եւ որեւէ պաշտօնակիցի: Սակայն օրուան ղեպերուն մէկ վերլուծումն իսկ բաւ է մեզի համար հասնելու որոշ եզրակացութիւններու, որոնք հասնելի չեն բնաւ: Եւ հարցումը կը մնայ անպատասխան: Ինչպէ՞ս կը պատահի, որ երէկի գործակիցներ, հետուէն կամ մօտէն, արգելք հանդիսանան գործի մը, որուն պատասխանատուն են նաեւ իրենք այդքան՝ որքան Վեր. Խրյորեանը: Ապա՝ հանրային գործի մը կատարումը պէ՛տք է որ կասի անոր գլուխը կեցող անհատին պատճառով: Կարելի էր փոխել այդ վերջինը եւ գործը յանձնել անի «բարեյոյս» եւ վերէն տրուած հրահանգի մը հետ պար բռնող որեւէ անհատի: Յանցա՞նք էր ամբողջական հայութիւնը եւ մե՞ղք՝ հաւատամբային պատկանելիութեան եւ ազգային ինքնուրոյնութեան նոյնացումը:
20. Տես **Ծանօթ**, թիւ 18:
21. Տես **Անգարեր Մարտնաշար**, թիւ 4, Պէյրութ, 1950, էջ 4:
22. Տես **Ծանօթ**, թիւ 18:
23. Տես **Անգարեր Մարտնաշար**, թիւ 3, Պէյրութ, 1950, կողքի էջ Դ:
24. Անձնապէս կրնանք վկայել, թէ պատասխանատու խմբագիրին կատարելի փոքր հատուցումն ունեցաւ մէկէ անելի անգամներ ձգձգումներ եւ դանդաղումներ:
25. Տես Բիզանդոլ Ռուպեան, «Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան ԻԱ. Համաժողովը, Ապրիլ 19-25, 1950, Հալէպ», **Չանասէր**, ԺԳ, տարի, թիւ 5, Մայիս, 1950, էջ 166: Տես նաեւ՝ **Չանասէր**, ԺԳ, տարի, թիւ 8, Օգոստոս, 1950, էջ 250:
26. Տես՝ «Կարգ մը բուանշաններ Աւետարանչականի դրամական գործառնութեանց», **Չանասէր**, ԺԲ, տարի, թիւ 8, Օգոստոս, 1949, էջ 243:
27. Կար անելին սակայն: Աւետարանականութիւնը լոկ մէկ մասն էր ընդհանրական եւ միջազգային շարժումի մը, որ արդէն սկսել էր դրսևորուիլ 1937էն առդին, եւ միջազգային ու միջարանուանական յաճախակի ժողովներու եւ գումարումներու որպէս

- հետևանք՝ հասեր էր որոշ հասկացողութիւններու եւ առ այդ ալ 1948ին հրատարակեց եօթը կէտերէ բաղկացած յայտարարութիւն մը Աստուածաշունչի մեկնարանութեան մասին: Եւ արդէն, ինչպէս կը հաստատէր *Աւերաբեր Մարենաշարի* խմբագրութիւնն ալ՝ «Ս. Գիրքի մեկնարանութիւնները յաճախ առաջնորդած են եկեղեցական բաժանումներու, հերձուածներու, նոր յարանուանութեանց եւ աղանդներու կազմութեան: Ընդհանրական քրիստոնէութեան գիտակցութիւնը բոլոր եկեղեցիներու մէջ յառաջ բերելու եւ զօրացնելու համար անհրաժեշտ նկատուած է այս ուղղութեամբ, այսինքն Ս. Գիրքը մեկնելու մէջ, հասարակաց գետին մը գտնել: ... 1937էն մինչեւ 1948 զումարուած զանազան միջազգային եւ միջյարանուանական հաւաքոյթներու մէջ օրակարգի մաս կազմած էր» եւ առ այդ՝ համաձայնութիւն մըն ալ գոյացաւ եւ ստորագրուեցաւ յայտարարութիւն մը: Այդ յայտարարութեան եւ խմբագրութեան հաստատումին համար տես՝ «Աւետարեբ», «Ս. Գիրքի մեկնարանութիւնը», *Աւերաբեր Մարենաշար*, քիւ 3, Պէյրութ, 1950, էջ 21–23:
28. Տես՝ Փրոֆ. Լուրճի Լեւոնեանի, «Ի՞նչ է հոգեւոր կեանքը», *Աւերաբեր Մարենաշար*, քիւ 3, Պէյրութ, 1950, էջ 6–7:
29. Նոյն, էջ 8:
30. Նոյն, էջ 12:
31. Նոյն, էջ 13:
32. Փրոֆ. Լուրճի Լեւոնեան, «Հոգուոյն Սրբոյ հաղորդակցութիւնը», *Աւերաբեր Մարենաշար*, քիւ 4, Պէյրութ, 1950, էջ 11:
33. Փրոֆ. Լուրճի Լեւոնեան, «Ի՞նչ է Սուրբ Գիրքը», *Աւերաբեր Մարենաշար*, քիւ 1, Պէյրութ, 1949, էջ 4–5:
34. Նոյն, էջ 9:
35. Նոյն, էջ 14:
36. Փրոֆ. Լուրճի Լեւոնեան, «Ի՞նչ է հրաշքը», *Աւերաբեր Մարենաշար*, քիւ 2, Պէյրութ, 1950, էջ 7:
37. Հոս, այդ վերջին նախադասութեան մէջ, կայ որոշ սխալ դրսեւորում մը, որ զայն կ'ընծայէ անհասկնալի: Ըստ մեզի՝ անիկա պէտք է վերադասաւորել եւ կարդալ՝ «Աստուծոյ հաւատալ՝ գիտակցութիւնն է սրտիդ մէջ ներկայութեանը յաներձական հոգուոյն եւ այս անձնուրաց սիրոյն»:
38. Վեր. Հ. Յ. Համբարձումեան, «Աւետարան եւ անտարանչութիւն», *Աւերաբեր Մարենաշար*, քիւ 2, Պէյրութ, 1950, էջ 14–15:
39. Նոյն, էջ 14:
40. Վեր. Մ. Կ. Փափագեան, «Քրիստոսի նկարագիրը», *Աւերաբեր Մարենաշար*, քիւ 1, Պէյրութ, 1949, էջ 69–70:
41. Նոյն, էջ 71–74:
42. Նոյն, էջ 76:
43. Նոյն, էջ 78:
44. Նոյն, էջ 81:
45. Մ. Յ. Ընդհոօբեան, «Հոգեւոր կեանքը իրականութի՞ւն է», *Աւերաբեր Մարենաշար*, քիւ 4, Պէյրութ, 1950, էջ 43:
46. Նոյն:
47. Նոյն, էջ 45:
48. Կ'ակնարկուի՝ մարդկային արժանապատուութեան եւ հոգեկան ուժին:
49. Ընդհոօբեան, էջ 51:
50. Համբարձումեան, էջ 14:
51. Վեր. Յ. Փ. Սիարոնեան, «Քրիստոնէական դաստիարակութիւնն ու անոր դերը», Աւե-

- տաբեր Մատենաշար, քի 1, Պէյրոս, 1949, էջ 26:
52. Նոյն, էջ 29:
53. Նոյն, էջ 29-31:
54. Նոյն, էջ 34:
55. Վեր. Յ.Փ. Մհարոնեան, «Կիրակնօրեայ դպրոցը», *Աեղաբեր Մազինաշար*, քի 2, Պէյրոս, 1950, էջ 18-19:
56. Նոյն, էջ 21:
57. Վեր. Յ.Փ. Մհարոնեան, «Ընտանիքին դերը քրիստոնէական դաստիարակութեան մէջ», *Աեղաբեր Մազինաշար*, քի 3, Պէյրոս, 1950, էջ 41:
58. Նոյն, էջ 42-43:
59. [Տ.Ճ.Խ.], «Ի՞նչ է անտարանականութիւնը», *Աեղաբեր Մազինաշար*, քի 1, Պէյրոս, 1949, էջ 43-44: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Տ.Ճ.Խ. «Ի՞նչ է...»:
60. Նոյն, էջ 66-67:
61. Նոյն, էջ 45:
62. Նոյն, էջ 47:
63. Նոյն, էջ 65:
64. Ընդգծումը կը պատկանի հեղինակին:
65. Վեր. Տիգրան Խրլորեան, «Աստուածային պատկերը եւ մարդկային նկարագիրը», *Աեղաբեր Մազինաշար*, քի 4, Պէյրոս, 1950, էջ 61:
66. [Տ.Ճ.Խ. – անստորագիր], «Եկեղեցական միութիւն», *Աեղաբեր Մազինաշար*, քի 1, Պէյրոս, 1949, էջ 42:
67. Տ.Ճ.Խ., «Ի՞նչ է...», էջ 48:
68. Տես ծանօթ. քի 66:
69. Տ.Ճ.Խ., «Ի՞նչ է...», էջ 43:
70. Վեր. Տիգրան Խրլորեան, «Հայ անտարանական կերպարը» – Ա., «Հայ Անտարանականութիւնը իբր հոգեւոր շարժում,[1]», *Աեղաբեր Մազինաշար*, քի 2, Պէյրոս, 1950, էջ 32: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Խրլորեան, «Կերպար, Ա. 1»:
71. Նոյն:
72. Նոյն, էջ 35:
73. Նոյն:
74. Նոյն, էջ 36:
75. Վեր. Տիգրան Խրլորեան, «Կերպար, Ա. 1», «Հայ Անտարանականութիւնը իբր հոգեւոր շարժում», 2, «Գնահատում եւ դատում», *Աեղաբեր Մազինաշար*, քի 3, Պէյրոս, 1950, էջ 55:
76. Նոյն, էջ 56:
77. Նոյն, էջ 57:
78. Նոյն:
79. Խրլորեան, «Կերպար, Ա. 1», էջ 30-31:
80. Այս մասին տես՝ Տոքթ. Անտիա Ճեպլճեան, «Անտարանական Շարժումին կարգ մը ծառայութիւնները հայերու մէջ», *Աեղաբեր Մազինաշար*, քի 4, Պէյրոս, 1950, էջ 54-55: